

บทที่ 2

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การวิจัยเรื่อง บทบาทของครูสังคมนาศึกษาในการพัฒนาคุณลักษณะประชาธิปไตยให้แก่ นักเรียนระดับมัธยมศึกษา กรุงเทพมหานคร ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อเป็นกรอบแนวคิดพื้นฐานการศึกษาค้นคว้าวิจัยในครั้งนี้ โดยผู้วิจัยได้เรียบเรียงนำเสนอตาม ลำดับ ดังต่อไปนี้

1. แนวคิดเกี่ยวกับประชาธิปไตย
 - 1.1 ความหมายของประชาธิปไตย
 - 1.2 หลักการประชาธิปไตย
2. ลักษณะสำคัญของประชาธิปไตย
 - 2.1 อุดมการณ์ประชาธิปไตย
 - 2.2 ระบบการเมืองการปกครองในระบอบประชาธิปไตย
 - 2.3 วิถีชีวิตแบบประชาธิปไตย
3. คุณลักษณะประชาธิปไตยของบุคคลที่เป็นประชาธิปไตย
4. บทบาทของครูสังคมนาศึกษา ในการพัฒนาคุณลักษณะประชาธิปไตยให้แก่ นักเรียน
 - 4.1 บทบาทในการเป็นแบบอย่างของครูด้านบุคลิกภาพและวิถีชีวิตแบบ ประชาธิปไตย
 - 4.2 บทบาทของครูในการจัดกิจกรรมการเรียนการสอน
 - 4.3 บทบาทของครูในการจัดบรรยากาศในชั้นเรียน
5. การจัดกิจกรรมการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาคุณลักษณะประชาธิปไตยให้แก่ นักเรียน
 - 5.1 รูปแบบและวิธีการการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนในห้องเรียนเพื่อพัฒนา คุณลักษณะประชาธิปไตยให้แก่ นักเรียน
 - 5.2 รูปแบบและวิธีการการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนนอกห้องเรียนเพื่อพัฒนา คุณลักษณะประชาธิปไตยให้นักเรียน

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1. งานวิจัยภายในประเทศ
2. งานวิจัยต่างประเทศ

1. แนวคิดเกี่ยวกับประชาธิปไตย

1.1 ความหมายของประชาธิปไตย

ประชาธิปไตย (Democracy) เป็นคำที่มีความหมายกว้างขวางที่สุดคำหนึ่ง คำว่าประชาธิปไตยปรากฏในลักษณะต่าง ๆ เช่น ประชาธิปไตยเสรีนิยม (Liberal Democracy) เผด็จการประชาธิปไตยประชาชน (People's Democratic Dictatorship) ประชาธิปไตยแบบนำวิถี (Guided Democracy) สังคมนิยมประชาธิปไตย (Democratic Socialism) เป็นต้น (ชัยอนันต์ สมุทวณิช, 2523: 1) ความหมายของประชาธิปไตยได้มีผู้ให้ความหมายหรือนิยามในแง่มุมต่าง ๆ กัน ดังนี้

ลาสเวล (Lasswell, 1963) ได้ให้ความหมายไว้ว่า ประชาธิปไตย ได้แก่ สังคมของบุคคลที่มีความเคารพนับถือกันและกัน

ซีมัวร์ มาร์ติน ลิปเซท (Seymour Martin Lipset, 1972) ได้ให้ความหมายของคำว่า ประชาธิปไตยไว้ว่า ประชาธิปไตยหมายถึง ระบบการเมืองที่เปิดโอกาสโดยใช้วิถีทางปกติธรรมดาทางรัฐธรรมนูญที่จะให้มีการเปลี่ยนตัวผู้ปกครองได้ อีกทั้งยังเป็นกลไกทางสังคมที่ช่วยให้มีการแก้ไขปัญหาในสังคม อันเกิดจากการตัดสินใจที่ขัดแย้งกันระหว่างกลุ่มผลประโยชน์ต่าง ๆ การปกครองในระบบประชาธิปไตยจึงเท่ากับเปิดโอกาสให้ประชาชนส่วนใหญ่ได้ใช้อิทธิพลของตนเข้ามากำหนดการตัดสินใจในนโยบายสาธารณะ โดยการเลือกบุคคลเข้ามาดำรงตำแหน่งทางการเมืองนั่นเอง

กมล สมวิเชียร (2518: 14) ได้ให้ความหมายของประชาธิปไตยไว้เป็น 2 นัยคือ ในนัยที่แคบและนัยที่กว้าง ดังนี้

ในความหมายที่แคบ หมายถึง ระบบการเมือง หรือรูปแบบการปกครอง โดยถือหลักที่ว่า ผู้ปกครองจะต้องได้รับความยินยอมจากผู้ใต้ปกครอง ผู้ใต้ปกครอง จะมีสิทธิเปลี่ยนตัวผู้ปกครองได้เป็นครั้งคราว ถ้าผู้ปกครองขาดความชอบธรรม

ในความหมายที่กว้าง หมายถึง ประชาธิปไตยมิใช่แต่เรื่องระหว่างรัฐบาลกับประชาชนหรือระหว่างผู้ปกครองเท่านั้น แต่เป็นกิจกรรมสัมพันธ์ภาพ และความเกี่ยวข้องระหว่างประชาชนด้วยกันในระดับต่าง ๆ ด้วย กล่าวคือ อาจพูดได้ว่า อะไรเป็นประชาธิปไตยระดับโรงเรียน ระดับหมู่บ้าน ระดับที่ทำงาน จนถึงระดับชาติ และระดับโลกได้

ชัยอนันต์ สมุทวณิช (2519: 10) ได้อธิบายความหมายประชาธิปไตยออกเป็น 3 ลักษณะ หรือเรียกว่า “องค์สามประชาธิปไตย” ซึ่งประกอบด้วย

1. ประชาธิปไตยในฐานะที่เป็นอุดมคติหรืออุดมการณ์
2. ประชาธิปไตยในฐานะที่เป็นระบบการเมืองการปกครองและวิธีจัดระเบียบการปกครอง
3. ประชาธิปไตยในฐานะที่เป็นวิถีชีวิตหรือการดำเนินชีวิตประจำวัน

สาโรช บัวศรี (2520) ได้ให้ความหมายของประชาธิปไตยเป็น 3 สถานะ ที่เรียกว่า องค์สามของประชาธิปไตย คือ

1. ประชาธิปไตยในฐานะที่เป็นอุดมคติ ซึ่งหมายถึง การมีศรัทธาและเชื่อมั่นในสิทธิปัญญา เหตุผลและความสามารถของมนุษย์ เหนือคุณิสรระภาพและเสรีภาพของมนุษย์
2. ประชาธิปไตยในฐานะที่เป็นระบบทางการเมือง และวิธีจัดระเบียบการปกครอง หมายถึง ระบบการเมืองที่ถือว่าอำนาจทางการเมืองเป็นของประชาชนหรือมาจากประชาชน รัฐบาลเป็นเพียงผู้ได้รับมอบอำนาจแทนตนได้ โดยการเลือกตั้งที่มีกำหนดวาระ ถือว่าเป็นการปกครองของประชาชน โดยประชาชน และเพื่อประชาชน
3. ประชาธิปไตยในฐานะที่เป็นวิถีชีวิตหรือการดำเนินชีวิตประจำวัน หมายถึง การอยู่ร่วมกันปฏิบัติต่อกันด้วยความเคารพทั้งกายและวาจา ไม่ก้าวร้าวในสิทธิของผู้อื่น เคารพกฎเกณฑ์ของสังคม ร่วมกันรับผิดชอบและทำประโยชน์เพื่อความผาสุกร่วมกัน ตลอดจนใช้สติปัญญา ความเฉลียวฉลาดในการแก้ปัญหาทั้งหมด

สาโรช บัวศรี (2520) ได้ให้ความหมายของประชาธิปไตยในแง่กระบวนการศึกษาว่า หมายถึง การจัดกิจกรรมการเรียนการสอน เพื่อให้ผู้เรียนยึดมั่นในคาวะธรรม สามัคคีธรรม และปัญญาธรรม โดยที่ทุกคนร่วมกันรับผิดชอบ นับถือให้เกียรติซึ่งกันและกัน ใช้ปัญญาเป็นหลักในการทำงานและเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวไม่ให้เกิดกระทำในสิ่งที่ไม่ถูกต้อง . . . ซึ่งอาจแยกแยะความหมายในแง่นี้เป็น 3 คุณลักษณะ คือ

1. ความเคารพซึ่งกันและกันอย่างยิ่ง (คาวะธรรม)
2. มีการแบ่งปันกัน ร่วมงานกัน และประสานงานกัน (สามัคคีธรรม)
3. มีความเชื่อมั่นในวิถีแห่งปัญญา (ปัญญาธรรม)

เชาวรัตน์ คันสยะวิชัย (2525: 65) ได้อธิบายถึงความหมายของประชาธิปไตยไว้ว่า “ประชาธิปไตย” เป็นคำที่กรมหมิ่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ทรงบัญญัติขึ้น ภาษาอังกฤษใช้คำว่า “Democracy” ซึ่งมาจากภาษากรีกว่า “Demos” หมายถึง ประชาชน และ Kratos หมายถึง

อำนาจเมื่อรวมกันแล้วหมายความว่า “อำนาจของประชาชน” ส่วนในภาษาไทย ประชาธิปไตยมาจากคำว่า “ประชา” หมายถึง พลเมือง และ “ธิปไตย” หมายถึง อำนาจสูงสุดในการปกครองประเทศ เมื่อรวมกันแล้วหมายถึง “อำนาจสูงสุดในการปกครองประเทศเป็นของประชาชน”

จรรยา สุภาพ (2534: 29) ได้อธิบายความหมายประชาธิปไตย แบ่งเป็น 2 ประเภท คือ ความหมายแคบกับความหมายกว้าง

ความหมายแคบ หมายถึง การที่ประชาชนมีอำนาจปกครองตนเอง

ความหมายกว้าง หมายถึง ประชาธิปไตยเป็นวิถีชีวิตแบบหนึ่ง ซึ่งมีแบบแผนแห่งพฤติกรรมในทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม

ปรีดี เภษมทรัพย์ (2535: 11) ได้อธิบายความหมายประชาธิปไตยว่า ประชาธิปไตยมาจากคำว่า ประชา + ธิปไตย ซึ่งแปลว่า อำนาจการปกครองแผ่นดินเป็นของประชาชน

วีระชัย แก้วพันธ์ และคณะ ฝ่ายกิจกรรมพิเศษ (2535: 13-22) ได้ให้แนวคิดเกี่ยวกับระบอบประชาธิปไตยไว้ดังนี้ ในระบอบประชาธิปไตยมีสถานภาพอยู่ 3 รูปแบบ คือ

แบบที่ 1 เป็นอุดมการณ์ทางการเมือง ซึ่งเป็นความใฝ่ฝัน เป็นนามธรรม

แบบที่ 2 แบบที่ 3 เป็นสิ่งที่น่าสนใจปฏิบัติได้ นั่นคือ วิถีชีวิต และระบอบการปกครอง ซึ่งทั้ง 2 รูปแบบนี้ คือพื้นฐานของอุดมการณ์ทางการเมือง และมีบทบาทสำคัญที่สุดที่จะทำให้ประชาธิปไตยงอกงาม ประชาธิปไตยจึงมิใช่เป็นเพียงลักษณะรูปแบบของระบบการปกครองเท่านั้น หากแต่เป็นลักษณะของการใช้ชีวิตของผู้คนในทุก ๆ ด้าน ไม่ว่าจะเป็นครอบครัวในการคบเพื่อนฝูง หรือในการทำงาน โดยยึดมั่นในคุณค่าและหลักการในการดำเนินชีวิต เช่น การใช้หลักเหตุผล การเคารพสิทธิเสรีภาพส่วนบุคคล มีความเป็นตัวของตัวเอง และรับผิดชอบต่อสังคม การรักความเป็นธรรม มีความอดกลั้น และรักษาภาวะเยือกเย็นของสังคม

มานิตย์ นวลละออ (2543: 36) ได้ให้แนวคิดเกี่ยวกับการปกครองระบอบประชาธิปไตยไว้ว่า เป็นระบอบการปกครองที่ประชาชนผู้เป็นเจ้าของอำนาจอธิปไตย โดยประชาชนสามารถเข้าไปมีส่วนร่วมทางการเมือง และการใช้อำนาจอธิปไตยของปวงชน โดยผ่านในระบบรัฐสภา โดยมีสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรเป็นผู้แทนปวงชนเพื่อทำหน้าที่ทางการเมือง ทั้งทางนิติบัญญัติและบริหาร

สรุปแล้วจากทัศนะของนักคิดทางรัฐศาสตร์ และผู้เชี่ยวชาญหลายท่านที่กล่าวมาข้างต้นนี้ จะเห็นได้ว่าประชาธิปไตยเป็นทั้งรูปแบบการปกครอง และการดำรงชีวิตร่วมกันของมนุษย์ เป็นวิถีชีวิตของทุก ๆ คน ซึ่งตั้งอยู่บนรากฐานของความไว้วางใจและเคารพนับถือซึ่งกันและกัน บนพื้นฐานของประโยชน์ส่วนรวม และสามารถสรุปความหมายของประชาธิปไตยได้ว่าจะมีความหมายใน 3 ฐานะ คือ

1. ประชาธิปไตยในฐานะที่อุดมคติหรืออุดมการณ์
2. ประชาธิปไตยในฐานะที่เป็นระบบการเมืองการปกครอง
3. ประชาธิปไตยในฐานะที่เป็นวิถีชีวิต

1.2 หลักการประชาธิปไตย

การกล่าวถึงประชาธิปไตยโดยนักรัฐศาสตร์และนักการศึกษาหลายฝ่าย ได้พยายามแยกอธิบายเพื่อให้เห็นชัดเจน และเข้าใจง่ายขึ้น โดยแยกอธิบายประชาธิปไตยออกเป็นสามลักษณะคือ ในฐานะที่เป็นอุดมการณ์ประชาธิปไตย ในฐานะที่เป็นระบบการเมืองการปกครอง และในฐานะที่เป็นวิถีชีวิต แต่ถ้ากล่าวถึงหลักการของประชาธิปไตยนั้น จะมาจากหลักการเดียวกันหรือที่เรียกว่า “หลักการประชาธิปไตย” ดังที่นักรัฐศาสตร์และนักการศึกษาหลายท่านได้ให้ทรรศนะไว้ดังต่อไปนี้

แจ๊ค ซี เพลโน (Jack C. Plano, 1973) ได้เสนอว่าประชาธิปไตยมีองค์ประกอบด้านปรัชญา 4 ข้อ และองค์ประกอบในด้านการเมืองการปกครอง 3 ข้อ ดังนี้

หลักการเชิงปรัชญาของประชาธิปไตย

1. ปัจเจกชนนิยม หมายถึง การยอมรับในคุณค่าของมนุษย์แต่ละคน ให้ความสำคัญกับตัวบุคคลมากกว่าองค์การ สมาคมนิติบุคคลอื่น ๆ หรือแม้กระทั่งรัฐ
2. เสรีภาพ ได้แก่ การยอมรับหลักการที่ว่าบุคคลควรมีเสรีภาพในด้านต่าง ๆ ทั้งด้านความร่วมมือ ความคิด การประพฤติปฏิบัติต่าง ๆ โดยจะต้องอยู่ภายในขอบเขตแห่งระเบียบหรือความเรียบร้อยของสังคม
3. ความเสมอภาค ได้แก่ การยอมรับว่ามนุษย์ทุกคนเท่าเทียมกัน ถึงแม้มนุษย์จะมีความแตกต่างกันโดยธรรมชาติและโดยสภาพทางเศรษฐกิจและสังคม แต่ในด้านที่เกี่ยวข้องกับสิทธิต่าง ๆ แล้ว มนุษย์ทุกคนย่อมมีสิทธิเท่าเทียมกัน เช่น สิทธิในการออกเสียงเลือกตั้ง
4. ภราดรภาพ ได้แก่ การที่มนุษย์ปฏิบัติต่อกันอย่างเป็นมิตร ปฏิบัติต่อกันฉันท์พี่น้อง มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กันโดยไม่แบ่งเขาแบ่งเรา

หลักการเชิงการเมืองการปกครองของประชาธิปไตย

1. หลักอธิปไตยของราษฎร ได้แก่ การถือว่าอำนาจสูงสุดมาจากพลเมือง นโยบายหรือระเบียบกฎหมายต่าง ๆ ต้องพยายามให้สอดคล้องกับความต้องการของราษฎร มิใช่ทำตามความต้องการของรัฐ
2. หลักเสียงส่วนมากที่ค้ำประกันถึงเสียงส่วนน้อยคือ ฝ่ายเสียงข้างมากมีบทบาทในการบริหารก็จริงอยู่ แต่ไม่ควรละเมิดสิทธิ หรือเอาไรต์เอาเบรียบ และกดขี่ข่มเหงผู้มีเสียงข้างน้อย
3. การคุ้มครองเสรีภาพและความเสมอภาคโดยกฎหมาย กฎหมายและนโยบายต่าง ๆ เป็นเรื่องกำหนดขึ้นได้โดยเสียงส่วนมากที่จัดตั้งรัฐบาล แต่ประชาธิปไตยมิใช่อาศัยเพียงเสียงส่วนมาก ซึ่งเกิดจากการเลือกตั้งหรือออกเสียงลงประชามติเท่านั้น ประชาธิปไตยต้องมีเสียงประกันให้แก่พลเมืองในเรื่องของเสรีภาพและความเสมอภาค การมีหลักประกันไม่ได้หมายความว่า เป็นการ “ปล่อยเสรี” อย่างเต็มที่ หรือหมายความว่า จะต้อง “เท่ากัน” ในทุกกรณี แต่เป็นเรื่องของการคุ้มครอง ปกป้อง ให้ได้รับเสรีภาพและความเสมอภาคให้อยู่ในระดับพื้นฐาน

ซิกมันด์ นอยมัน (Sigmund Neumann อ้างถึงใน Ehrmann, 1974) เสนอความเห็น ว่าประชาธิปไตยประกอบด้วยหลักการ 10 ข้อ คือ

1. อำนาจสูงสุดมาจากปวงชน หลักการข้อนี้เป็นรากฐานสำคัญของ ประชาธิปไตย โดยมีแนวคิดที่ราษฎรมีสิติตตามธรรมชาติอยู่แล้ว คือ ติดมากับตัวในการเกิดเป็นมนุษย์ สิทธิดังกล่าวเป็นสิทธิเต็มที่ แต่ได้ยอมรับให้มีการกำหนดขอบเขตโดยองค์การทางการเมืองนั้น ๆ คือ รัฐ แม้ว่ารัฐจะใหญ่กว่าเอกชนแต่ความเป็นรัฐก็ยังคงมาจากเอกชนแต่ละคนนั่นเอง ดังนั้น อำนาจที่ใช้ในการปกครองบ้านเมืองนั้นต้องมาจากราษฎร
2. การเลือกผู้นำเป็นไปโดยเสรี หลักการข้อนี้คือการได้มาซึ่งผู้นำนั้นเป็นไปโดยวิธีเลือกตั้ง และการเลือกตั้งดังกล่าวจะต้องเป็นไปโดยเสรี คือ ไม่มีการบังคับข่มขู่ให้ลงคะแนนให้แก่ผู้ใด
3. ผู้นำมีความรับผิดชอบ ผู้นำในระบบประชาธิปไตยจะต้องคำนึงถึงประโยชน์ของส่วนรวมและมีความมุ่งมั่นที่จะอุทิศตนเพื่อคนหมู่มาก และต้องเคารพในสิทธิของคนส่วนน้อยด้วย
4. รับรองความเสมอภาคของราษฎรโดยกฎหมาย พลเมืองในระบบประชาธิปไตยจะต้องได้รับหลักประกันในความทัดเทียมกันในทางกฎหมาย โดยปกติบุคคลย่อมแตกต่างกันออกไปในด้านเพศ ผิวพรรณ สถานภาพทางสังคมและเศรษฐกิจ แต่ในทางกฎหมายแล้วต้องถือว่าเท่าเทียมกัน
5. ยินยอมให้มีพรรคการเมืองได้มากกว่าหนึ่งพรรค หมายถึง การให้สิทธิและเสรีภาพในการรวมตัวกันทางการเมืองได้โดยเสรี ดังนั้นการจัดตั้งพรรคและการเป็นสมาชิกพรรค

การเมืองในระบบประชาธิปไตยจึงไม่ผูกขาดอยู่เพียงพรรคเดียวเท่านั้น การยอมให้มีพรรคการเมืองมากกว่าหนึ่งพรรคเป็นการเปิดโอกาสให้ราษฎรเลือกได้มากขึ้น

6. ส่งเสริมความหลากหลายในชีวิตประจำวัน ประชาธิปไตยไม่ใช่เป็นเพียงรูปแบบในการปกครองเท่านั้น แต่ยังเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของคนในสังคมด้วย ความเป็นประชาธิปไตยที่ปรากฏในชีวิตประจำวันคือการที่รัฐบาลไม่เข้ามายุ่งเกี่ยวกับ การกำหนดกฎเกณฑ์หรือวางระเบียบที่เข้มงวดจนกระทั่งทำให้ชีวิตในสังคมเหมือน ๆ กันหมด ความหลากหลายในชีวิตประจำวัน หมายถึง การมีเสรีภาพที่จะทำอะไรตามใจได้ในวงกรอบที่กำหนดไว้อย่างกว้าง ๆ เช่น การจัดตั้งกลุ่มทางการเมือง การจัดอภิปรายประเด็นปัญหาต่าง ๆ การร่วมมือกันดำเนินการบางอย่างที่เห็นว่ามีความค่าต่อสาธารณชน

7. ไม่กีดกันการมีส่วนร่วมในการบริหารประเทศ ประชาธิปไตยเป็นการปกครองโดยอาศัยเสียงข้างมาก แต่มิได้หมายความว่า จะจำกัดสิทธิและเสรีภาพของคนส่วนน้อยหรือกลุ่มคนที่มีเสียงน้อยในสังคม หลักการข้อนี้มีได้หมายถึงการกีดกันเฉพาะคนกลุ่มน้อย แต่หมายรวมถึงการกีดกันคนกลุ่มต่าง ๆ ไม่ให้มีบทบาททางการเมือง

8. การมีทัศนคติแบบประชาธิปไตย การปกครองแบบประชาธิปไตยเป็นทั้งรูปแบบหรือกลไกทางการเมือง และเป็นเรื่องการประพฤติปฏิบัติในสังคมด้วย การประพฤติปฏิบัติหมายถึงการมีวัฒนธรรมทางการเมืองที่เป็นประชาธิปไตยด้วย ซึ่งหมายรวมถึงการมีทัศนคติแบบประชาธิปไตยด้วย เช่น การมีใจกว้าง การยอมรับฟังความคิดเห็นที่แตกต่างจากความคิดเห็นของตน การแก้ปัญหาโดยใช้วิธีการแบบสันติ ซึ่งทัศนคตินี้จะต้องมีทั้งในหมู่ผู้นำและประชาชนทั่วไป

9. คนในสังคมมีความสำนึกในหน้าที่แห่งการเป็นพลเมืองดี การปกครองในระบบประชาธิปไตยจะสำเร็จได้ต้องประกอบด้วยปัจจัยหลายประการ ปัจจัยสำคัญประการหนึ่งก็คือการที่คนในสังคมมีความสำนึกในหน้าที่การเป็นพลเมืองดี เช่น สนใจในการบ้านการเมือง มีความรับผิดชอบต่อตัวเองและสังคม เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าส่วนตน เป็นต้น

10. มีความเชื่อมั่นในความดีของมนุษย์ หลักการข้อนี้อาจจัดได้ว่าเป็นรากฐานของอุดมการณ์ประชาธิปไตย กล่าวคือ เป็นการมองโลกในแง่ดี โดยมีความคิดอยู่ในใจว่าคนแต่ละคนมีธาตุแท้แห่งความเป็นคนดี หรือมีเจตนาดีทั้งสิ้น และเมื่อมีข้อแตกต่างในแนวคิดและการปฏิบัติก็อาจใช้การพูดจาและการแสดงเหตุผลเพื่อหาทางออกร่วมกันอย่างสันติ หรืออย่างน้อยก็ยอมรับในเสียงส่วนมาก

จรรยา สุภาพ (2534: 29-35) ได้กล่าวว่า หลักการของประชาธิปไตยประกอบด้วย หลักการต่าง ๆ ดังนี้

1. หลักที่ถือว่าประชาชนเป็นแหล่งที่เกิดและเป็นเจ้าของอำนาจสูงสุดในการปกครองประเทศ นั่นคือ ประชาชนเป็นผู้มีอำนาจในการปกครองตนเอง ในสมัยโบราณอาจเป็น

การปกครองตนเองโดยตรง แต่ในสมัยปัจจุบันเป็นการปกครองทางอ้อม คือ จะต้องเป็นผู้แทนที่ประชาชนเลือกตั้งขึ้นเพื่อทำหน้าที่ปกครองแทนประชาชน

2. หลักการในการมีส่วนร่วมของประชาชน ซึ่งอาจเรียกได้ว่าเป็นการปกครองโดยประชาชน ประชาชนจะใช้อำนาจโดยวิธีต่าง ๆ เช่น เลือกตั้งผู้แทนราษฎร การแสดงประชามติในรูปต่าง ๆ ที่กฎหมายกำหนดให้มีขึ้น การตั้งพรรคการเมือง การแสดงความคิดเห็น และการรวมกลุ่มผลประโยชน์

3. หลักการปกครองเพื่อประโยชน์ของประชาชน ซึ่งหมายถึงการกระทำทุกอย่างในการเมืองการปกครองจะต้องดำเนินไปให้เกิดผลดีและประโยชน์ต่อประชาชนทั่วไป

4. การใช้หลักเหตุผล ประชาธิปไตยต้องการให้บุคคลใช้เหตุผลในการแสดงออกและการดำเนินงาน รวมถึงถึงความสัมพันธ์ต่อกัน การแก้ปัญหา การพัฒนา การเปลี่ยนแปลง และการปรับปรุง เชื่อกันว่าถ้าใช้หลักเหตุผลอย่างเต็มที่ก็จะช่วยให้เกิดความสงบเรียบร้อย ความเจริญก้าวหน้าและความมีเสรีภาพยั่งยืน

5. หลักความนิยม ประชาธิปไตยไม่ต้องการให้มีการบังคับ แต่ต้องการให้บุคคลเป็นตัวของตัวเองในการตัดสินใจ

6. หลักการปกครองโดยเสียงข้างมากโดยไม่ละเมิดสิทธิของฝ่ายข้างน้อย โดยหลักเกณฑ์เกี่ยวกับการใช้หลักเสียงข้างมากมีดังนี้

6.1 เสียงข้างมากจะต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานของความเสมอภาค

6.2 จะต้องยอมให้ฝ่ายข้างน้อยได้มีโอกาสแสดงความคิดเห็นหรือความต้องการหรือเหตุผลของตนได้ด้วย

6.3 เมื่อเสียงข้างมากเห็นไปในทางใดแล้ว ทุกฝ่ายจะต้องยอมรับ แม้จะไม่เห็นพ้องต้องกันก็ตาม

6.4 จะต้องใช้หลักเหตุผลและไม่ใช้อารมณ์

6.5 จะต้องใช้หลักเสียงข้างมากในลักษณะที่ไม่มุ่งริดรอนสิทธิของฝ่ายข้างน้อยโดยไม่เป็นธรรม

7. หลักกฎหมายหรือหลักนิติธรรม ซึ่งหมายถึงการยึดถือกฎหมายเป็นเกณฑ์หรือกติกาในการดำเนินการต่าง ๆ เพราะกฎหมายได้กำหนดขึ้นโดยผู้แทนของประชาชน จึงถือว่ามาจากประชาชนนั่นเอง การใช้กฎหมายเป็นหลักนับว่าเป็นประโยชน์ คือ เป็นหลักประกันที่สำคัญ เพราะกฎหมายย่อมเป็นสิ่งที่บัญญัติขึ้นโดยชัดเจนและเปิดเผย เป็นสิ่งที่ทุกคนเข้าใจ รู้เห็นและรับทราบ ตัวบทกฎหมายเป็นสิ่งที่ไม่มีชีวิตจิตใจ จึงไม่มีอคติ ไม่เลือกที่รักมักที่ชัง

8. หลักการรับฟังและถือเอาเจตนาของประชาชนเป็นหัวใจสำคัญ เจตนาและความต้องการของประชาชนนี้หมายถึงความต้องการของประชาชนส่วนใหญ่ในประเทศ ซึ่งรัฐบาลจะต้องรับฟังด้วยดีและต้องนำไปปฏิบัติ เพื่อให้บังเกิดผลตามความต้องการของประชาชน

9. หลักการปกครองที่รัฐบาลมีอำนาจจำกัด ประชาธิปไตยไม่ต้องการให้รัฐบาลมีอำนาจเหลือล้นจนละเมิดสิทธิและเสรีภาพขั้นมูลฐานของประชาชน จึงได้มีวิธีจำกัดอำนาจของรัฐบาลหลายทาง เช่น กำหนดขอบเขตอำนาจของรัฐบาลไว้ในรัฐธรรมนูญ หรือให้อำนาจนิติบัญญัติ บริหาร และตุลาการ สามารถที่จะถ่วงรั้งกันได้ตามควร เป็นต้น

10. หลักความเสมอภาค ซึ่งหมายถึงความเท่าเทียมกันในทางการเมือง กฎหมาย และโอกาส

ความเท่าเทียมกันทางการเมืองนั่นคือ เป็นเจ้าของประเทศเท่ากัน เช่น การมีสิทธิเลือกตั้ง 1 คน 1 เสียง

ความเท่าเทียมกันทางกฎหมาย นั่นคือ บุคคลต้องได้รับการคุ้มครองป้องกัน จากกฎหมายและกระบวนการยุติธรรมเหมือนกัน

ความเท่าเทียมในโอกาส หมายถึง การที่ให้บุคคลทุกคนพึงมีโอกาสเสมอกัน ในการที่จะได้รับประโยชน์หรือหลักประกันต่าง ๆ เช่น การศึกษาอบรม อาชีพและการบริการต่าง ๆ ของรัฐ

11. หลักศีลธรรม ศีลธรรมเป็นหลักการที่ควบคุมมิให้บุคคลกระทำการที่เป็นการเบียดเบียนกันโดยมิชอบ แต่มุ่งสนับสนุนให้มนุษย์ได้เอื้อเพื่อช่วยเหลือต่อกัน และมีจิตใจอุปถัมภ์ด้วยคุณธรรมเพื่อให้บังเกิดประโยชน์แก่ตนเองและบุคคลอื่น

12. หลักการพัฒนาและการปกครองตนเอง ระบอบประชาธิปไตยนั้นเชื่อว่ามนุษย์มีความสามารถในการปรับปรุงตนเองให้ก้าวหน้า ทั้งในด้านความคิด สติปัญญาและการกระทำต่าง ๆ จึงเป็นการสมควรอย่างยิ่งที่จะให้บุคคลได้กำหนดการปกครองที่ประชาชนสามารถแก้ปัญหาของตนเองได้ เพื่อความเจริญก้าวหน้าและการปกครองตนเองได้ โดยเปิดโอกาสให้แสดงความคิดเห็น มีเสรีภาพในการเลือกองค์การเพื่อทำหน้าที่ปกครองแทนประชาชน และวิธีการต่าง ๆ เพื่อให้ความต้องการของคนส่วนใหญ่สามารถใช้เป็นหลักในการปกครองได้

13. หลักเสรีภาพ เสรีภาพ หมายถึง โอกาสที่บุคคลเลือกปฏิบัติได้ในสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ตนมากที่สุด แต่การมีและการใช้เสรีภาพในระบอบประชาธิปไตยนี้จะต้องไม่ละเมิดประโยชน์ของบุคคลอื่น เสรีภาพจึงต้องมีขอบเขตและเหตุผล เสรีภาพที่เป็นพื้นฐานนั้น ได้แก่ เสรีภาพเกี่ยวข้องกับบุคคล คือ ชีวิต ร่างกาย ทรัพย์สิน ชื่อเสียงและความก้าวหน้า และเสรีภาพในทางการเมืองของบุคคล ได้แก่ การมีส่วนร่วมในการปกครองตนเอง

เสรีภาพจะต้องเป็นไปในลักษณะที่มีความรับผิดชอบ ดังนั้นประชาชนที่มีและใช้เสรีภาพต้องมีหน้าที่ด้วยเช่นกัน เช่น บุคคลมีเสรีภาพในการใช้อวัยวะต่าง ๆ ของร่างกายของตน แต่ก็มีหน้าที่ที่จะไม่ละเมิดร่างกายของบุคคลอื่น เช่น ทำให้เกิดความเสียหายบาดเจ็บ

14. หลักที่เกี่ยวกับศักดิ์ศรีของมนุษย์ ประชาธิปไตยถือว่าบุคคลมีความสำคัญยิ่ง การปกครองจึงต้องเป็นไปเพื่อรักษาประโยชน์ของบุคคล "รัฐและรัฐบาลเกิดมาเพื่อประชาชน"

ดังนั้นกฎหมาย นโยบาย หน่วยงาน และการปฏิบัติต่าง ๆ มีวัตถุประสงค์เพื่อที่จะให้บริการแก่บุคคล การรักษาสีทธิเสรีภาพของเอกชนนับเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่ง

15. หลักการประนีประนอม ประชาธิปไตยต้องการให้มีการประนีประนอมในด้านความคิดเห็นและการกระทำด้วยการให้มีการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นโดยเสรี ซึ่งเชื่อว่าจะช่วยให้หาข้อยุติได้ การแลกเปลี่ยนความคิดเห็น เชื่อมั่นว่าบุคคลยอมรับเหตุผลที่ดีที่สุด เป็นข้อประนีประนอม บางครั้งฝ่ายหนึ่งถูก แต่ในปัญหาอื่นฝ่ายที่เคยผิดอาจถูกได้เช่นกัน

16. หลักการยอมรับข้อสงสัย เนื่องจากประชาธิปไตยยึดหลักเหตุผล ดังนั้นจึงถือว่าความคิดทางการเมืองและนโยบายต่าง ๆ มีอาจจะกล่าวอ้างว่าเป็นสัจธรรม จะต้องมีการพิสูจน์ทดลองให้รู้แจ้งเห็นจริงเสียก่อน หลักการนี้จึงช่วยให้เกิดความคิดที่กว้างขวาง มีใจกว้างและยับยั้งการผูกขาด ความคิดเห็นหรือการกระทำที่เป็นเผด็จการ ดังนั้น ในทางปฏิบัติจึงเน้นถึงวิธีการที่จะได้มาซึ่งความถูกต้องด้วยการยอมรับฟังความคิดเห็นต่าง ๆ ก่อนที่จะมีการกำหนดนโยบายใด ๆ และแม้จะกำหนดขึ้นแล้วก็ตามก็จะเปิดโอกาสให้มีการปรับปรุงแก้ไขให้เหมาะสมหลักแห่งความสงสัยจึงเป็นแนวความคิดทางวิทยาศาสตร์ที่สอนให้บุคคลมิให้เชื่อสิ่งใดอย่างมง่าย แต่มุ่งพิจารณาจากความเป็นจริง

กรมสามัญศึกษา (2536: 17-19) ได้กล่าวถึงหลักการประชาธิปไตยไว้ ดังนี้

1. หลักเสรีภาพ หมายถึง สิทธิตามธรรมชาติที่ติดตัวมาพร้อมกับการเป็นมนุษย์ ทั้งในการคิด การพูด การกระทำ โดยอยู่ภายในขอบเขตแห่งระเบียบและความเรียบร้อยของสังคม แต่การใช้เสรีภาพนั้น ทุกคนต้องตระหนักถึงสิทธิและหน้าที่ของตนและของผู้อื่นด้วย

2. หลักความเสมอภาค ถือว่ามนุษย์มีความเท่าเทียมกันโดยกฎหมาย แม้จะแตกต่างกันในเรื่องเพศ ผิวพรรณ ชนชั้น ถิ่นที่อยู่ ศาสนา หรืออุดมการณ์ทางการเมือง เป็นต้น

3. หลักการยึดถือเสียงข้างมาก ได้แก่ การปกครองโดยเสียงข้างมาก ทั้งนี้ต้องไม่ใช่เสียงข้างมากไปในทางเอารัดเอาเปรียบ กดขี่ หรือละเมิดสิทธิของคนส่วนน้อย

4. หลักเหตุผล หมายถึง การมีความเชื่อมั่นในเหตุผล ให้ความสำคัญแก่กระบวนการหรือวิธีการค้นหาคำตอบที่ถูกต้องหรือเหมาะสม ซึ่งเป็นหลักเชิงวิทยาศาสตร์

5. หลักภราดรภาพ หมายถึง การที่มนุษย์ปฏิบัติต่อกันด้วยความเห็นอกเห็นใจ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ไม่เอารัดเอาเปรียบ และมีความรู้สึกต่อกันฉันท์พี่น้องโดยไม่แบ่งเชื้อชาติ เพศ ผิวพรรณ หรือลัทธิความเชื่อ

มารุต บุณนาค (2537: 1-5) ได้กล่าวถึงปรัชญาและหลักการของประชาธิปไตยไว้ ดังนี้

1. มนุษย์กับความแตกต่างในสังคม ระบบประชาธิปไตยเป็นระบบที่ยอมรับความแตกต่างไม่ว่าจะเป็นเรื่องเกี่ยวกับเชื้อชาติ ภาษา วัฒนธรรม ศาสนา หรือความคิดเห็นทางการเมือง กลไกที่สะท้อนให้เห็นถึงการยอมรับนี้คือ หลักประกันทางด้านสิทธิและเสรีภาพของประชาชน แต่การใช้สิทธิและเสรีภาพของประชาชนในระบบประชาธิปไตยต้องมีขอบเขตหรือมีกรอบที่พึงแสดงออกได้ คือ จะต้องไม่กระทบกระเทือนต่อสิทธิเสรีภาพของผู้อื่น และจะต้องไม่ก่อให้เกิดผลเสียหายต่อสังคมโดยรวม

2. การแสวงหาทางออกร่วมกัน ระบบประชาธิปไตยเปิดโอกาสให้ผู้คนทุกหมู่เหล่าแสวงหาคำตอบหรือทางออกให้แก่ปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นไม่ผูกขาดการให้คำตอบโดยบุคคลใดบุคคลหนึ่ง การแสวงหาทางออกร่วมกันของสังคมโดยกระบวนการประชาธิปไตย ประกอบด้วย การให้ความสำคัญต่อปัจเจกบุคคลอย่างทัดเทียมกัน การเฉลี่ยหรือใกล้เคียงความคิดเห็นที่รวบรวมจากประชาชนทุกหมู่เหล่า การแสวงหาคำตอบหรือทางออกที่เกิดจากเสียงส่วนใหญ่ แต่เสียงส่วนใหญ่อาจจะแปรเปลี่ยนสภาพไปตามเงื่อนไขของกาลเวลาและสภาพแวดล้อม

สมบัติ ธำรงธัญวงศ์ (2538: 219-231) ได้กล่าวถึงหลักการประชาธิปไตยไว้ ดังนี้

1. หลักอำนาจอธิปไตยของปวงชน ประชาชนเท่านั้นที่เป็นเจ้าของอำนาจอธิปไตยที่แท้จริง ประชาชนแสดงออกซึ่งการเป็นเจ้าของอำนาจอธิปไตยโดยการใช้สิทธิในการกำหนดตัวผู้ปกครองโดยผ่านกระบวนการเลือกตั้ง การแสดงออกซึ่งการเป็นเจ้าของอำนาจอธิปไตยทั้งการเลือกตั้งผู้แทนให้ดำรงตำแหน่งทางการเมือง และการถอดถอนออกจากตำแหน่งทางการเมือง

2. หลักเสรีภาพ โดยเชื่อว่ามนุษย์เกิดมาพร้อมกับเสรีภาพ เสรีภาพคือพลังแห่งการสร้างสรรค์ ถ้าปราศจากเสรีภาพก็ปราศจากการสร้างสรรค์ ชีวิตของมนุษย์จะเป็นชีวิตที่ดีและสุขสมบูรณ์ได้จะต้องประกอบด้วยพลังแห่งการสร้างสรรค์ เสรีภาพที่สำคัญ ได้แก่ เสรีภาพทางการเมือง เสรีภาพในทรัพย์สิน เสรีภาพในการนับถือศาสนา เสรีภาพในการเลือกถิ่นที่อยู่อาศัย เสรีภาพในการประกอบอาชีพ

3. หลักความเสมอภาค ความเสมอภาคในระบบประชาธิปไตยมิใช่ความเสมอภาคในเรื่องความสามารถ เพราะมนุษย์เกิดมามีความสามารถและความถนัดที่ต่างกันไป แต่ความสามารถและความถนัดที่ต่างกันไปของมนุษย์จะไม่ทำให้มนุษย์มีความได้เปรียบหรือความเหนือกว่าผู้อื่น ถ้าหากมนุษย์ได้รับโอกาสที่จะพัฒนาความสามารถ และความถนัดของตนอย่างเท่าเทียมกัน ดังนั้น ความเสมอภาคในระบบประชาธิปไตยจึงหมายถึงความเสมอภาคในโอกาส

ได้แก่ ความเสมอภาคในทางการเมือง ความเสมอภาคในทางเศรษฐกิจ ความเสมอภาคในทางสังคม

4. หลักกฎหมาย โดยถือว่ากฎหมายเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการอยู่ร่วมกันของมนุษย์ในสังคม การใช้หลักกฎหมายทำให้มนุษย์สามารถเอาชนะข้อบกพร่องตามกฎหมายแห่งธรรมชาติ โดยกฎหมายต้องมีที่มาที่ชอบธรรม การบังคับใช้กฎหมายจะต้องเสมอภาคเท่าเทียมกัน ประชาชนจะต้องได้รับความคุ้มครองจากกระบวนการยุติธรรมอย่างเสมอภาคเท่าเทียมกัน

5. หลักเสียงข้างมาก ในการตัดสินใจใด ๆ ก็ตาม ไม่ว่าจะเป็นการตัดสินใจของประชาชนในการกำหนดตัวผู้ปกครอง หรือการตัดสินใจของฝ่ายนิติบัญญัติ ฝ่ายบริหาร และฝ่ายตุลาการ เมื่อมีความคิดเห็นที่แตกต่างกันให้ถือเสียงข้างมากเป็นเกณฑ์

วีระชัย แก้วพันธ์และคณะ (2535: 22) ได้กล่าวถึงหัวใจและหลักสำคัญของประชาธิปไตยว่า หัวใจของประชาธิปไตยนั้นนอกจากจะมีรัฐธรรมนูญเป็นกฎหมายสูงสุดแล้วประชาชนเองก็ต้องมีอุดมการณ์และมีวิถีชีวิตแบบประชาธิปไตยด้วย มิฉะนั้นแล้วประชาธิปไตยก็ จะไม่มีความหมาย นอกจากนี้การปฏิบัติตามหลักการและวิธีการของประชาธิปไตย ซึ่งมีหลักการที่สำคัญนอกเหนือจากหลักสิทธิเสรีภาพ และหน้าที่ คือ การไม่ใช้ความรุนแรงในการตัดสินใจ แต่ใช้หลักของเหตุผล การติดตามข่าวสารและเอาใจใส่ต่อความเป็นไปของบ้านเมือง การยอมรับมติของการตัดสินใจโดยเสียงข้างมาก การยอมรับฟังการคัดค้านโดยมีเหตุผล การร่วมทำงานเป็นหมู่คณะ ในการช่วยกันคิด ช่วยกันทำ และพูดจาตกลงกันด้วยความเคารพในเหตุผลของแต่ละฝ่ายด้วยใจเป็นธรรม

วิสุทธิ โพธิ์แท่น (2538: 23-26) ได้สรุปหลักการประชาธิปไตยไว้ดังนี้

1. เชื่อในอำนาจอธิปไตยของปวงชน ซึ่งแสดงให้เห็นได้จากการเลือกตั้งบุคคลที่จะไปทำหน้าที่แทนตน การมีส่วนร่วมทางการเมืองอย่างอื่น เช่น คอยติดตามดูว่าบทบาทของรัฐบาลและฝ่ายต่าง ๆ ในวงการการปกครองและบริหารเป็นไปอย่างไร การสมัครเป็นสมาชิกพรรคการเมือง การร่วมกลุ่มผลประโยชน์หรือกลุ่มอิทธิพล เป็นต้น การถือหลักการตัดสินใจโดยเสียงข้างมากที่เคารพเสียงข้างน้อย

2. เชื่อในหลักเสรีภาพ หมายถึง การที่บุคคลสามารถกระทำ หรืองดเว้นการกระทำสิ่งหนึ่งสิ่งใดก็ได้ที่ไม่ละเมิดผู้อื่น ซึ่งจะถูกกำหนดโดยกฎหมายที่ได้รับความยินยอมเห็นชอบจากประชาชนโดยตรงหรือโดยอ้อม

3. เชื่อในหลักเสมอภาค หมายถึง ความเสมอภาคพื้นฐานที่พอจะทำให้ประชาชนในสังคมเดียวกันเท่าเทียมกันได้ มิได้หมายความว่าเท่าเทียมกันทุกเรื่อง ความเสมอภาคที่สำคัญ

คือ ความเสมอภาคตามกฎหมาย ความเสมอภาคทางสังคม ความเสมอภาคในโอกาส ความเสมอภาคในทางการเมือง เป็นต้น

4. เชื่อในหลักเหตุผลและหลักภราดรภาพของมนุษย์ คือ จะต้องยึดเหตุผลเป็นสำคัญ และจะต้องรักใคร่ให้ความเคารพซึ่งกันและกันในสังคมที่จะร่วมมือกันทำประโยชน์แก่สังคมส่วนรวมได้ ตลอดจนการมีหน้าที่รักษาประเทศชาติ และทำนุบำรุงให้เจริญรุ่งเรืองโดยความสามัคคีกลมเกลียวกัน

5. การมีรัฐบาลและกลไกของรัฐบาลที่สอดคล้องและดำเนินการตามหลักเกณฑ์สำคัญดังกล่าวข้างต้นทั้ง 4 ประการ

จากทรรศนะของนักรัฐศาสตร์และนักการศึกษาหลายท่านที่กล่าวมาข้างต้นนี้ สามารถสรุปได้ว่าหลักการประชาธิปไตยนั้นประกอบด้วย

1. หลักปัจเจกชนนิยม หรือหลักความสำคัญของบุคคล โดยนับถือความสำคัญและคุณค่าของบุคคลมากกว่าสิ่งอื่นใด
2. หลักเสรีภาพ หมายถึง คนเราทุกคนควรมีเสรีภาพในการเลือกเป้าหมายและวิธีการดำรงชีวิตของตนเอง
3. หลักความเสมอภาค ถือว่าคนเราทุกคนมีความเสมอภาคกันทั้งในทางสังคม เศรษฐกิจ และทางการเมือง
4. หลักภราดรภาพ คือ การที่สมาชิกในสังคมมีความรักใคร่ปรองดองและสามัคคีในการอยู่ร่วมกัน
5. หลักเสียงข้างมากที่ค้ำประกันถึงเสียงส่วนน้อย
6. หลักอำนาจอธิปไตยของปวงชน
7. การคุ้มครองเสรีภาพและความเสมอภาคโดยกฎหมาย
8. อำนาจสูงสุดมาจากปวงชน และการเลือกผู้นำเป็นไปโดยเสรี
9. การมีทัศนคติแบบประชาธิปไตย
10. หลักการมีส่วนร่วมของประชาชน และการพัฒนา การปกครองตนเอง
11. หลักการใช้เหตุผล
12. หลักศีลธรรม
13. หลักการประนีประนอม

2. ลักษณะสำคัญของประชาธิปไตย

จากความหมายของประชาธิปไตย และหลักการประชาธิปไตยจะเห็นได้ว่า ประชาธิปไตยเป็นทั้งแนวคิดหรืออุดมการณ์ ระบบการเมืองการปกครอง ตลอดถึงเป็นวิถีชีวิต ซึ่งนักรัฐศาสตร์ได้ให้ความเห็นเกี่ยวกับลักษณะที่สำคัญของประชาธิปไตยในแต่ละด้านไว้ดังนี้

2.1 อุดมการณ์ประชาธิปไตย (An Ideology)

ชยอนันต์ สมุทวณิช (2517: 53-54) กล่าวถึงประชาธิปไตยในรูปของอุดมการณ์ว่า อุดมการณ์ประชาธิปไตยเกิดจากทฤษฎีและแนวความคิดทางการเมืองที่สำคัญ คือ บัณฑิตนิยม (Individualism) ซึ่งประชาธิปไตยในลักษณะอุดมการณ์นั้น จะต้องเป็นความเชื่อของคนที่มีต่อหลักการซึ่งมีอยู่ในทฤษฎีประชาธิปไตย และได้้นำเอาความเชื่อนั้นมายึดถือเป็นหลักเกณฑ์ในการตัดสินใจปัญหาสำคัญ ๆ ในชีวิต ดังนั้น เมื่อกล่าวถึงประชาธิปไตยในฐานะที่เป็นอุดมการณ์ทางการเมือง จึงหมายถึงประชาธิปไตยที่เป็นวิถีชีวิต

สุจิต บุญบงการ (2521: 117-120) ได้กล่าวถึงลักษณะสำคัญของแนวความคิดประชาธิปไตยไว้ ดังนี้

1. มนุษย์เป็นผู้ที่มีเหตุผลและเป็นผู้ที่รู้ดีที่สุดถึงความต้องการหรือผลประโยชน์ของตนเอง โดยไม่ต้องให้ผู้อื่นมาคอยชักนำ
2. ความมีอิสระเสรีภาพของมนุษย์ รัฐบาลควรมีอำนาจจำกัด เป็นเพียง ผู้คอยปกป้องผลประโยชน์ของประชาชนไม่ให้เอารัดเอาเปรียบซึ่งกันและกัน
3. ความเท่าเทียมกันในสิทธิและโอกาสของประชาชน
4. การให้ประชาชนมีอำนาจอธิปไตย โดยถือว่าผู้ปกครองจะต้องมาจากความยินยอมพร้อมใจกันของประชาชน ประชาชนมีสิทธิ์ที่จะต่อต้านและเปลี่ยนแปลงผู้ปกครองได้ ถ้าผู้ปกครองขาดความชอบธรรม

ปรีชา ชชาติมาลากร (2521: 10) ได้กล่าวว่า พลเมืองที่มีอุดมการณ์ ประชาธิปไตย จะต้องประกอบด้วย

1. มีความเชื่อในหลักการหาเหตุผล ด้วยวิธีการทางวิทยาศาสตร์
2. เชื่อในหลักการร่วมมือปรึกษาหารือก่อนการตัดสินใจปัญหา
3. เชื่อในหลักการตัดสินใจด้วยสันติวิธี และประนีประนอม ไม่นิยมตัดสินใจปัญหาด้วยวิธีการรุนแรง

4. เชื่อในหลักการที่ยอมรับฟังความคิดเห็นของบุคคลอื่นโดยมีขันติ และอดทน พอที่จะรับฟังความคิดเห็นที่แตกต่างไปจากตน

5. เชื่อในหลักการที่ว่า คนทุกคนมีความเป็นมนุษย์ที่เท่าเทียมกัน ควรยกย่องให้เกียรติบุคคลอื่น และปฏิบัติต่อบุคคลอื่นอย่างเท่าเทียมกัน

6. เชื่อในหลักการของความเสมอภาคระหว่างบุคคล

ชัยอนันต์ สมุทวณิช (2523: 248) ได้กล่าวถึงอุดมการณ์ประชาธิปไตยว่ามีลักษณะสำคัญดังต่อไปนี้

1. การมีศรัทธาในสติปัญญาของมนุษย์และเชื่อในความสามารถของมนุษย์ที่จะใช้หลักเหตุผลในการพิจารณาตัดสินปัญหาความเป็นอยู่ของมนุษย์เอง

2. เชื่อในสิทธิเสรีภาพที่จะแสดงความคิดเห็น และการมีเหตุผลของมนุษย์ที่จะนำไปสู่การสนับสนุนเสรีภาพในรูปต่าง ๆ เช่น เสรีภาพในการแสดงความคิดเห็น เสรีภาพในการรวมเป็นสมาคม เสรีภาพในการนับถือศาสนา ฯลฯ

3. ความเชื่อในความเสมอภาคของบุคคลในสังคมที่ควรได้รับ โอกาสเท่าเทียมกัน จากการปฏิบัติงานของกฎหมายต่าง ๆ โดยไม่มีการเลือกปฏิบัติ

4. เชื่อในอำนาจทางการปกครองของรัฐบาลเกิดขึ้นจากความยินยอมของประชาชน รัฐบาลที่ชอบธรรม เป็นรัฐบาลที่เป็นตัวแทนของประชาชน

5. เชื่อว่าสถาบันทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมที่เป็นกลไกของรัฐนั้นมีอยู่เพื่อรับใช้บุคคลในสังคม

กมล ทองธรรมชาติ (2524: 94-95) ได้กล่าวถึงประชาธิปไตยในฐานะที่เป็นอุดมการณ์ว่า มีลักษณะสำคัญดังนี้

1. มีความเชื่อถือ ความยึดมั่นของบุคคล ซึ่งประกอบด้วยหลักการ

2. ความเสมอภาคของบุคคล ทั้งในทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม

3. การที่บุคคลมีเสรีภาพในการกระทำต่าง ๆ ได้ตามความสมัครใจ เช่น เสรีภาพในการพูด การเขียน การโฆษณา เป็นต้น ตราบเท่าที่ไม่ละเมิดสิทธิของผู้อื่น

วิสุทธ์ โภธิแทน (2524: 55) ได้กล่าวถึงอุดมการณ์ประชาธิปไตยไว้ดังนี้

1. คนส่วนใหญ่หรือทั้งหมดในประเทศจะต้องมีความต้องการประชาธิปไตย

2. คนส่วนใหญ่หรือทั้งหมดในสังคมมีโอกาสเข้าร่วมในกิจการของสังคมอย่างกว้างขวาง ทั้งในทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม

3. การถือหลักการปกครองโดยเสียงข้างมากและเคารพสิทธิของเสียงข้างน้อย

4. สมาชิกในสังคมมีเสรีภาพในอัตราหนึ่ง
5. สมาชิกในสังคมมีความเสมอภาคในอัตราหนึ่ง

สมบูรณ สุขสำราญ (2527: 17-18) ได้กล่าวถึงอุดมการณ์ประชาธิปไตยว่า

1. การมีศรัทธาในสติปัญญาและความสามารถของมนุษย์ในการร่วมมือร่วมใจกันทำงานและการรู้จักหาเหตุผลของมนุษย์
2. เชื่อว่ามนุษย์มีสิทธิเสรีภาพ เช่น เสรีภาพทางการพูด การพิมพ์โฆษณา การประชุม ตลอดจนเสรีภาพในการรวมกลุ่ม เป็นต้น
3. เชื่อว่ามนุษย์ทุกคนมีความเสมอภาคกัน เช่น ความเสมอภาคตามกฎหมาย ความเสมอภาคทางการเมือง เป็นต้น
4. เชื่อว่าอำนาจทางการปกครองของรัฐบาลเกิดขึ้นจากความยินยอมของประชาชน ผู้อยู่ใต้การปกครอง
5. เชื่อว่าสถาบันทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมที่เป็นกลไกในการปกครองของรัฐบาลนั้น มีอยู่เพื่อรับใช้คนในสังคม
6. เชื่อว่าประชาชนมีสิทธิอันชอบธรรม ที่จะทำการคัดค้านรัฐบาลที่ไม่ปฏิบัติตามจุดมุ่งหมายหรือขาดความชอบธรรม
7. เชื่อและเคารพในการตัดสินใจ หรือมติของเสียงข้างมาก และพิทักษ์ความคิดเห็นและผลประโยชน์ของเสียงข้างน้อย

เอนก สิทธิประศาสน์ (2536: 6) ได้อธิบายประชาธิปไตยในฐานะที่เป็นปรัชญาและอุดมการณ์ทางการเมือง โดยมีลักษณะสำคัญ ดังนี้

1. มนุษย์เป็นผู้มีเหตุผลและเป็นผู้ที่ตระหนักถึงความต้องการของตนเองได้ดีที่สุด
2. มนุษย์เป็นผู้มีอิสระเสรีภาพตามกฎหมายธรรมชาติ และการมีผู้ปกครองก็เพื่อปกป้องความมีเสรีภาพของมนุษย์ ไม่ใช่มีขึ้นเพื่อจำกัดเสรีภาพของมนุษย์
3. มนุษย์ทุกคนมีความเท่าเทียมกัน เช่น ความเท่าเทียมกันตามกฎหมาย ความเท่าเทียมกันในโอกาส เป็นต้น
4. ประชาชนคือเจ้าของอำนาจอธิปไตย ผู้ปกครองคือผู้ที่ประชาชนยินยอมมอบอำนาจบางส่วนให้เพื่อดำเนินการปกครองตามความต้องการของประชาชน

ชรินทร์ สันประเสริฐ (2537: 10-12) ได้อธิบายถึงความคิดความเชื่อเกี่ยวกับประชาธิปไตยไว้ ดังนี้

1. ความคิดความเชื่อในเรื่องการมองคนและมองโลกในแง่ดี เช่น มองเพื่อนร่วมสังคมโดยทั่วไปว่าเป็นคนดี เป็นคนมีเหตุผล เป็นต้น
2. ความเชื่อในเรื่องของปัจเจกชนนิยม การยอมรับในศักดิ์ศรีและคุณค่าความเป็นมนุษย์ สิทธิเสรีภาพส่วนบุคคลจะต้องได้รับการเคารพและคุ้มครองจากรัฐ
3. ความเชื่อที่ว่ารัฐเป็นเพียงเครื่องมือของประชาชนเท่านั้น เช่น ดูแลเกี่ยวกับความปลอดภัยในชีวิต และทรัพย์สิน หรือความสะอาดสบายต่าง ๆ
4. ความเชื่อในเรื่องของความชอบธรรมของอำนาจ รัฐจะต้องมีความชอบธรรมในการขึ้นสู่อำนาจ การใช้อำนาจ หรือแม้แต่การสืบทอดอำนาจ ความชอบธรรมเกิดจากการยอมรับของประชาชน
5. ความเชื่อที่ว่าประชาชนมีความรู้เพียงพอที่จะตัดสินใจเลือกผู้ปกครองและสามารถควบคุมการกระทำของผู้ปกครองได้ เช่น การให้สิทธิเสรีภาพในการเลือกผู้ปกครอง การควบคุมการใช้อำนาจให้อยู่ในขอบเขตจำกัดภายใต้รัฐธรรมนูญ

ทินพันธุ์ นาคะตะ (2541: 251-254) ได้ให้ข้อสรุปเกี่ยวกับการมีจิตใจแบบประชาธิปไตยไว้ว่า ควรมีลักษณะดังนี้

1. มีความต้องการการปกครองแบบประชาธิปไตยมากกว่าแบบอื่น รวมทั้งเห็นด้วยกับหลักการปกครองแบบประชาธิปไตย และให้การสนับสนุนหลักการปกครองด้วย
2. ยึดมั่นในความสำคัญและศักดิ์ศรีของบุคคล จะต้องมีความเชื่อมั่นในความเสมอภาคของบุคคล รวมทั้งรู้จักเคารพสิทธิเสรีภาพของผู้อื่นในการพูดในการแสดงความคิดเห็นและในการแสดงออก แม้ว่ามันจะคัดค้านหรือขัดแย้งกับความคิดเห็น หรือรสนิยมของตนก็ตาม
3. ต้องเคารพในกติกาของการปกครอง คือ ใช้วิธีตัดสินปัญหาด้วยเสียงข้างมาก ให้ความคุ้มครองสิทธิของฝ่ายเสียงข้างน้อย การปฏิบัติต่อกันอย่างยุติธรรม การยึดถือระเบียบวิธีการตามกฎหมาย
4. สนใจในการมีส่วนร่วมในกิจกรรมทางการเมืองและการปกครอง
5. มีความสำนึกในหน้าที่พลเมืองของตน และมีความเชื่อมั่นในตนเอง
6. มองโลกในแง่ดี มีความไว้วางใจในสิ่งแวดล้อมของมนุษย์
7. รู้จักการวิพากษ์วิจารณ์อย่างมีเหตุผลและในทางสร้างสรรค์
8. ไม่มีจิตใจเป็นเผด็จการ

จากแนวคิดของนักรัฐศาสตร์ดังกล่าวข้างต้น สามารถสรุปลักษณะสำคัญของประชาธิปไตยในฐานะที่เป็นอุดมการณ์ได้ดังนี้

1. เชื่อมั่นและให้ความสำคัญในศักดิ์ศรีของบุคคล

2. เชื่อในสติปัญญาและความสามารถของมนุษย์ที่จะใช้เหตุผลในการพิจารณาตัดสินปัญหา ความต้องการหรือผลประโยชน์ของมนุษย์เอง โดยไม่ต้องให้ผู้อื่นมาคอยชักนำ
3. เชื่อมั่นในความเสมอภาคของบุคคล เช่น ความเสมอภาคตามกฎหมาย ความเสมอภาคทางการเมือง โดยไม่มีการเลือกปฏิบัติจากรัฐ
4. เชื่อในหลักการปกครองด้วยเสียงข้างมากและเคารพในสิทธิของเสียงข้างน้อย
5. เชื่อว่ามนุษย์มีสิทธิเสรีภาพ เช่น เสรีภาพทางการพูด การพิมพ์โฆษณา การรวมกลุ่มสมาคม เป็นต้น
6. เชื่อว่าอำนาจการปกครองของรัฐบาลเกิดจากความยินยอมของประชาชน ประชาชนเป็นเจ้าของอำนาจอธิปไตย ประชาชนมีสิทธิ์ถอดถอนหรือเปลี่ยนแปลงผู้ปกครองได้ ถ้าผู้ปกครองขาดความชอบธรรม

2.2 ระบบการเมืองการปกครองในระบอบประชาธิปไตย (A Form of Government)

ประชาธิปไตยในฐานะที่เป็นระบบการเมืองการปกครอง เป็นการจักระบบการเมืองและระเบียบการปกครองโดยการนำเอาแนวความคิดอันเป็นอุดมการณ์ หรือทฤษฎีมาปฏิบัติให้สอดคล้องกับความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันทางการเมือง บทบาท อำนาจ หน้าที่ของสถาบันการเมือง ตลอดจนถึงวิธีการตัดสินข้อขัดแย้งตามครรลองของประชาธิปไตย (ชัยอนันต์ สมุทวณิช, 2523: 15) ซึ่งนักรัฐศาสตร์ได้ให้ทรรศนะเกี่ยวกับลักษณะสำคัญของระบบการเมืองการปกครองในระบอบประชาธิปไตยไว้ในแง่มุมต่าง ๆ ดังนี้

สมพงษ์ เกษมสิน (2519: 53) ได้ให้ทรรศนะเกี่ยวกับประชาธิปไตยในแง่การเมืองการปกครองว่าเป็นรูปแบบที่มุ่งถึงการมีส่วนร่วมของประชาชนในการที่จะเข้าร่วมกำหนดนโยบายต่าง ๆ อันเกี่ยวกับประโยชน์ส่วนตนและส่วนรวม

เมธา สุกบรรทัด (2517: 13-15) ได้ให้ทรรศนะเกี่ยวกับระบบการปกครองระบอบประชาธิปไตยไว้ว่า

1. การปกครองในระบอบประชาธิปไตย สิ่งที่สำคัญที่สุดคือประชาชน
2. การยอมรับคุณค่าของความเป็นคน โดยถือว่าทุกคนกำเนิดมาเป็นคนมีคุณค่าของความเป็นคนโดยเท่าเทียมกัน
3. ประชาชนทุกคนย่อมมีสิทธิเสรีภาพที่จะแสดงความคิดเห็นโดยชอบธรรม สิทธิเสรีภาพของประชาชนไม่ควรถูกละเมิดจากคนอื่น

4. รัฐบาลถูกตั้งขึ้นเพื่อผลประโยชน์ของส่วนรวม ไม่ใช่เพื่อบุคคลใดบุคคลหนึ่ง
5. ประชาชนเป็นผู้มีอำนาจสูงสุด รัฐเป็นเพียงผู้ทำการแทนประชาชน
6. ประชาชนจะมอบอำนาจให้รัฐบาลทำการแทน แต่ประชาชนก็ยังมีส่วนร่วมในการปกครอง กล่าวคือ มีสิทธิเสนอความเห็นและการตัดสินใจปัญหาต่างๆ .
7. รัฐบาลถูกจำกัดอำนาจโดยประชาชน กล่าวคือ รัฐบาลจะต้องเคารพและปฏิบัติตามกฎหมาย
8. การยึดหลักเสียงข้างมากเป็นเกณฑ์ในการตัดสินใจปัญหา ข้อขัดแย้ง เกี่ยวกับกรณีใด ๆ ที่มีผลกระทบต่อประชาชน
9. การลงคะแนนเสียงเพื่อการเลือกตั้ง จะต้องเป็นไปโดยเสรีและให้ทุกคนมีคะแนนเสียงเท่ากัน
10. ประชาธิปไตยที่ดีที่สุดจะต้องเป็นการปกครองโดยประชาชนปกครองตนเองโดยตรง ถ้าเป็นไปได้จึงจะปกครองโดยผ่านทางผู้แทน

สุจิต บุญบงการ (2521: 121-122) ได้กล่าวถึงลักษณะต่าง ๆ ของระบบการเมืองแบบประชาธิปไตย ไว้ดังต่อไปนี้

1. การเลือกตั้ง โดยเปิดโอกาสให้ประชาชนสามารถเลือกรัฐบาลหรือตัวแทนโดยเสรี ไม่มีการจำกัดฐานะทางเศรษฐกิจ สังคม อาชีพ ถิ่นที่อยู่ การศึกษา ภาษาหรือศาสนา ข้อจำกัดจะต้องมีอยู่น้อยมากและการเลือกตั้งจะต้องเป็นไปอย่างสม่ำเสมอ เพื่อให้ประชาชนได้มีโอกาสเปลี่ยนตัวผู้ปกครองตามที่เขาเห็นสมควร และป้องกันการผูกขาดอำนาจ
2. เสรีภาพ ประชาชนจะต้องมีเสรีภาพในการร่วมกลุ่มทางการเมืองและดำเนินกิจกรรมทางการเมืองได้อย่างกว้างขวาง และจะต้องมีการประกันเสรีภาพในด้านอื่น ๆ อีก เช่น เสรีภาพในการพูด การเขียน การโฆษณา การนับถือศาสนา การเลือกถิ่นที่อยู่ เป็นต้น
3. ความเท่าเทียมกัน รัฐจะต้องดำเนินการต่าง ๆ เพื่อให้ทุก ๆ คนมีโอกาสเท่าเทียมกัน เช่น เข้าไปดำเนินการในกิจการการศึกษา สาธารณสุข การเก็บภาษี เป็นต้น ในด้านสิทธิทางการเมือง รัฐจะต้องให้สิทธิทางการเมืองแก่ประชาชนโดยเท่าเทียมกัน เช่น ในการเลือกตั้ง คน ๆ เดียวก็มีสิทธิเพียงเสียงเดียว และทุกคนจะต้องอยู่ภายใต้กฎหมายโดยเท่าเทียมกัน
4. การปกครองโดยยึดหลักกฎหมาย ผู้ปกครองจะทำอะไรตามอำเภอใจไม่ได้ กฎหมายต่าง ๆ ที่ออกมาบังคับใช้นั้นจะต้องเป็นธรรมต่อทุกคน และจะต้องออกมาโดยกระบวนการที่ถูกต้อง โดยเฉพาะกฎหมายรัฐธรรมนูญ เพราะกฎหมายรัฐธรรมนูญจะกำหนดขอบเขตอำนาจของผู้ปกครอง

5. เป็นระบบการเมืองที่ใช้เสียงข้างมากเป็นเกณฑ์และเคารพสิทธิของฝ่ายเสียงข้างน้อย เช่น ในระบบรัฐสภา พรรคที่มีเสียงข้างมากในรัฐสภาจะเป็นผู้จัดตั้งรัฐบาล และมีการคุ้มครองฝ่ายเสียงข้างน้อย คือ การคุ้มครองพรรคฝ่ายค้าน

ชัยอนันต์ สมุทวณิช (2523: 15-20) ได้กล่าวถึงระบบการปกครองในระบบอบประชาธิปไตยไว้ ดังนี้

1. มีการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นระหว่างกันและให้ความสำคัญแก่ความคิดเห็นที่แตกต่างในการแก้ปัญหา โดยอยู่บนพื้นฐานของเหตุผล
2. การให้ความคุ้มครองสิทธิเสรีภาพของประชาชน
3. การให้ความคุ้มครองทางกฎหมายและขยายสิทธิทางการเมืองแก่ประชาชน โดยไม่มีการแบ่งชั้นวรรณะของบุคคล
4. การกำหนดให้ประชาชนมีสิทธิทั่วไปในการเลือกตั้งอย่างเสรีทั้งในระดับชาติ และท้องถิ่น ผู้ที่ได้รับการเลือกตั้งอยู่ในตำแหน่งเป็นวาระ
5. การตัดสินใจปัญหาโดยอาศัยเสียงข้างมากและให้ความคุ้มครองแก่ฝ่ายเสียงข้างน้อย
6. ยึดหลักการปกครองอยู่ภายใต้กฎหมาย ซึ่งตราขึ้นโดยกระบวนการปรึกษาหารือมาอย่างถูกต้องตามวิถีทางแห่งประชาธิปไตย
7. การยึดหลักการแบ่งแยกอำนาจ เพื่อถ่วงดุลย์ ตรวจสอบไม่ให้มีการครอบงำซึ่งกันและกันจนสถาบันใดสถาบันหนึ่งขาดความเป็นอิสระ

สมบุญ สุธำรง (2527: 18-21) ได้อธิบายหลักการพื้นฐานของการปกครองระบอบประชาธิปไตยไว้ ดังนี้

1. หลักอำนาจสูงสุดในการปกครองเป็นของปวงชน ประชาชนเป็นผู้ใช้อำนาจสูงสุดหรืออำนาจอธิปไตยปกครองตนเอง การปกครองตนเองอาจกระทำได้ทั้งโดยทางตรงและโดยผ่านผู้แทนประชาชน
2. หลักการหมุนเวียนเปลี่ยนตัวผู้ใช้อำนาจอธิปไตย เนื่องจากการปกครองระบอบประชาธิปไตยในปัจจุบันเป็นการปกครองโดยผ่านผู้แทน จะต้องมีการกำหนดระยะเวลาการปฏิบัติหน้าที่ของผู้แทน เพื่อประชาชนจะได้มีโอกาสเลือกตัวแทนที่เหมาะสมตามเจตนารมณ์ของตน
3. หลักสิทธิเสรีภาพ ประชาชนมีอิสรภาพและความสามารถที่จะกระทำใด ๆ ได้ตามที่ตนปรารถนาโดยไม่ถูกแทรกแซง ทั้งนี้จะต้องไม่ละเมิดสิทธิของผู้อื่น กฎหมายหรือความสงบเรียบร้อย และศีลธรรมอันดีของประชาชน

4. หลักความเสมอภาค บุคคลไม่ว่าจะมีแหล่งกำเนิดอันเป็นฐานันดรศักดิ์ หรือได้รับ การแต่งตั้งฐานันดรศักดิ์ภายหลัง จะไม่เป็นเหตุผลที่จะทำให้บุคคลในรัฐมีอภิสิทธิ์เหนือบุคคลอื่น

5. หลักแห่งกฎหมาย รัฐจะต้องมีหลักประกันการใช้สิทธิและเสรีภาพให้กับประชาชนด้วยการกำหนดหรือบัญญัติหลักการต่าง ๆ ว่า ประชาชนของรัฐจะมีสิทธิเสรีภาพประการใดบ้าง และมีขอบเขตการใช้สิทธิเสรีภาพแค่ไหน ตลอดจนมีองค์กর্তัดสินชี้ขาดว่าการกระทำอย่างใดเป็นการละเมิดกฎหมาย

6. หลักประชาชนจะต้องมีหน้าที่ต่อรัฐ เช่น หน้าที่ในการปฏิบัติตามกฎหมาย หน้าที่ในการเสียภาษีอากร หน้าที่ในการรับการศึกษาอบรม หน้าที่ในการใช้สิทธิเลือกตั้ง เป็นต้น

เอนก สิทธิประศาสน์ (2536: 7) ได้สรุปลักษณะของหลักการปกครองในระบบประชาธิปไตยไว้ดังนี้

1. รัฐบาลที่มาจากการเลือกตั้ง ซึ่งจะต้องเป็นไปอย่างเสรีในการลงคะแนนเสียง มีการเสนอตัวเข้าสมัครแข่งขันอย่างกว้างขวาง และจะต้องมีขึ้นตามกำหนดระยะเวลาที่แน่นอน

2. การประกันเสรีภาพขั้นพื้นฐานของประชาชน การจำกัดเสรีภาพขั้นพื้นฐานของประชาชนจะกระทำเฉพาะที่มีกฎหมายกำหนด และเป็นไปตามกระบวนการยุติธรรมที่มีกำหนดไว้อย่างชัดเจน

3. ความเท่าเทียมกันที่จะได้รับการบริการจากรัฐบาล การคุ้มครองโดยกฎหมาย และการใช้สิทธิทางการเมือง

4. การปกครองโดยยึดหลักกฎหมาย การปกครองระบอบประชาธิปไตยจะจำกัดอำนาจของผู้ปกครองไว้เท่าที่กฎหมายให้อำนาจไว้เท่านั้น และต้องมีกระบวนการในการพิจารณาออกกฎหมายที่ถูกควบคุมจากประชาชนซึ่งก็ได้แก่รัฐสภา

5. การใช้ระบบเสียงข้างมากเป็นเกณฑ์ในการตัดสิน และมีการคุ้มครองสิทธิเสรีภาพของฝ่ายเสียงข้างน้อย

ชรินทร์ สันประเสริฐ (2537: 15-17) ได้กล่าวถึงหลักการสำคัญขั้นมูลฐานของการปกครองระบอบประชาธิปไตยไว้ดังนี้

1. หลักการที่ว่าด้วยอำนาจสูงสุดเป็นของประชาชน ประชาชนเป็นผู้มีอำนาจในการปกครองตนเอง ในการริเริ่มและตัดสินใจกำหนดความเป็นไปของสังคม ประชาชนสามารถเข้ามามีส่วนร่วมในการปกครองตนเองโดยตรงและโดยอ้อมผ่านทางตัวแทน

2. หลักการที่ว่าด้วยสิทธิเสรีภาพ ได้แก่ การให้สิทธิเสรีภาพต่าง ๆ แก่ประชาชน เช่น การพูด การเขียน การพิมพ์โฆษณา การแสดงความคิดเห็นต่าง ๆ ตลอดจนความเสมอภาค

ในกฎหมาย ในการออกเสียง และในโอกาสอีกด้วย ทั้งนี้จะต้องเป็นไปโดยเสรีและจะต้องมีหลักประกันว่าประชาชนสามารถทำได้ คือ หลักกฎหมายที่แน่นอน

3. หลักการที่ว่าด้วยความสูงสุดของกฎหมาย เน้นการให้ความสำคัญกับกฎหมายในฐานะที่เป็นกฎกติกาในการอยู่ร่วมกัน และการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ในสังคม การถือกฎหมายเป็นหลักนี้ ถือกันว่าเป็นเจตจำนงร่วมกันของประชาชน ทั้งนี้เพราะกฎหมายได้ถูกสร้างขึ้นโดยผู้แทนที่มาจากประชาชนนั่นเอง

4. หลักการที่ว่าด้วยเสียงข้างมาก เป็นวิธีการปฏิบัติในการดำเนินงานต่าง ๆ ในสังคมประชาธิปไตย ไม่ว่าจะเป็นการแก้ปัญหา การหาข้อยุติ ตลอดจนการตัดสินใจในเรื่องใด ๆ จะต้องใช้หลักเสียงข้างมากเสมอ ทั้งนี้เพื่อเป็นการยืนยันถึงความต้องการของคนหมู่มาก โดยอาศัยสมมติฐานที่ว่า คนส่วนใหญ่คงจะไม่นำความเสื่อมเสียมาสู่สังคมส่วนรวม

วิสุทธิ โพธิ์แทน (อ้างถึงใน พรอัมรินทร์ พรหมเกิด, 2543: 75) ได้ให้แนวคิดเกี่ยวกับหลักการของระบอบการเมืองการปกครองแบบประชาธิปไตยว่า อำนาจในทางการเมืองการปกครองเป็นของประชาชนทุกคน และถือว่าประชาชนทุกคนต้องมี “การปกครองตนเองร่วมกัน” เพื่อประโยชน์สุขของสังคมร่วมกัน บทบาททางการเมืองการปกครองของประชาชนในระบอบประชาธิปไตยจึงควรเริ่มปฏิบัติตั้งแต่

1. การทำความเข้าใจถึงความสำคัญและความจำเป็นของการปกครองตนเองในแต่ละคนเป็นเบื้องต้น กล่าวคือเมื่อเกิดมาก็ต้องเรียนรู้และฝึกฝนที่จะพึ่งพาตนเองให้มาก จนเมื่อเติบโตใหญ่ผ่านการศึกษาล่าเรียนแล้วก็ต้องประกอบอาชีพเพื่อให้สามารถเลี้ยงตนเองได้

2. ต้องรู้จักรับผิดชอบชีวิตความเป็นอยู่และความประพฤติของตนเองให้มาก

3. ต้องรู้จักปกครองตนเองร่วมกันตั้งแต่ในระดับครอบครัว โรงเรียน ชุมชน หมู่บ้าน ตำบล อำเภอ จังหวัด จนถึงการปกครองตนเองร่วมกันในระดับประเทศทั้งประเทศ กล่าวคือ เมื่ออยู่ในครอบครัวก็ต้องเป็นครอบครัวที่พึ่งตนเองได้ มีการช่วยเหลือเกื้อกูลกันในครอบครัว และถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน ระหว่างครอบครัว รวมถึงในชุมชน หมู่บ้าน ตำบล อำเภอ จังหวัด และระดับประเทศ

4. ต้องรู้จักทำมาหากินในทางที่สุจริต รู้จักที่จะช่วยกันรักษาความสงบเรียบร้อย

5. รู้จักที่จะช่วยกันกำหนดกติกาต่าง ๆ ร่วมกันออกมาใช้แล้วช่วยกันดูแลให้มีการปฏิบัติตามกฎเกณฑ์และกติกานั้น ๆ โดยตั้งอยู่บนพื้นฐานของความเท่าเทียม ความรัก และความปรารถนาดีต่อกัน

6. รู้จักร่วมมือกันที่จะช่วยแก้ไขปัญหาดังต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นภายในชุมชนและสังคมที่ตนเองอยู่อาศัย

จากที่กล่าวมาเป็นหลักการปกครองในระบอบประชาธิปไตยที่สังคมประชาธิปไตยถือเป็นหลักเกณฑ์สำคัญ แต่รูปแบบหรือวิธีการที่นำไปปฏิบัติหรือจัดระบบการเมืองการปกครอง อาจมีความแตกต่างกันในวิธีการและรายละเอียด และจากทรรศนะของนักรัฐศาสตร์หลาย ๆ ท่าน ในแง่มุมต่าง ๆ ดังกล่าวข้างต้น สามารถสรุปลักษณะสำคัญของระบบการเมืองการปกครองในระบอบประชาธิปไตยได้ว่า ประชาธิปไตยเป็นระเบียบการปกครองที่ยึดหลักการดังต่อไปนี้

1. การยึดหลักอำนาจสูงสุดในการปกครองเป็นของประชาชน โดยประชาชนสามารถมีส่วนร่วมในการปกครองตนเองทั้งโดยทางตรงและโดยทางอ้อม รัฐบาลหรือผู้ปกครองเป็นเพียงผู้ทำการแทนประชาชนเท่านั้น
2. การยึดหลักสิทธิเสรีภาพ ประชาชนมีสิทธิเสรีภาพในการรวมกลุ่มและดำเนินกิจกรรมทางการเมืองได้อย่างกว้างขวาง โดยไม่ละเมิดสิทธิเสรีภาพของผู้อื่น กฎหมาย และศีลธรรมอันดีของประชาชน
3. การยึดหลักความเสมอภาค ประชาชนในรัฐจะต้องมีความเสมอภาคกัน เช่น ความเสมอภาคทางกฎหมาย ความเสมอภาคในโอกาส ความเสมอภาคทางการเมือง เป็นต้น โดยไม่มีการแบ่งชั้นวรรณะและมีอภิสิทธิ์เหนือผู้อื่น
4. การยึดหลักการปกครองอยู่ภายใต้กฎหมาย ประชาชนในรัฐจะต้องปฏิบัติตามกฎหมายเดียวกัน ซึ่งตราขึ้นโดยกระบวนการที่ถูกต้องตามครรลองประชาธิปไตย และกฎหมายจะต้องมีความเป็นธรรมกับทุกคน
5. การยึดหลักเสียงข้างมาก และคุ้มครองแก่ฝ่ายเสียงข้างน้อยเป็นเกณฑ์ในการตัดสินใจ เช่น การแก้ปัญหา การหาข้อยุติ และการตัดสินใจในเรื่องต่างๆ ที่มีผลกระทบต่อประชาชน
6. การยึดหลักการแบ่งแยกอำนาจ ได้แก่ อำนาจอธิปไตย อำนาจบริหาร อำนาจตุลาการ เพื่อให้มีการถ่วงดุลย์อำนาจ ตรวจสอบซึ่งกันและกันและมีอิสระในการบริหารงาน
7. การยึดหลักการเลือกตั้ง โดยเปิดโอกาสให้ประชาชนมีสิทธิในการเลือกตั้งอย่างเสรีทั้งในระดับชาติและระดับท้องถิ่น โดยไม่จำกัดฐานะทางเศรษฐกิจและสังคม และจะต้องมีข้อจำกัดในการใช้สิทธิเลือกตั้งให้น้อยที่สุด

2.3 วิถีชีวิตแบบประชาธิปไตย (A Way of Life)

ในประเทศที่เป็นประชาธิปไตยนั้น นอกจากจะยึดอุดมการณ์อันเป็นหลักเกณฑ์ประชาธิปไตย และใช้รูปแบบของรัฐบาลอันเป็นโครงสร้างแห่งอำนาจปกครองที่เป็นประชาธิปไตยแล้ว ปัจจัยที่สำคัญมากอย่างหนึ่งคือ คนส่วนใหญ่หรือทั้งหมดในประเทศต้องมีความคิด ความเชื่อและการดำเนินชีวิตประจำวันอันสอดคล้องกับหลักเกณฑ์และโครงสร้างทางการเมืองการปกครองที่เป็นประชาธิปไตยด้วยความคิดความเชื่อและการดำเนินชีวิตที่สอดคล้องกับ

ประชาธิปไตยนี้เรียกง่าย ๆ ว่า “วิถีชีวิตที่เป็นประชาธิปไตย” (วิสุทธิ โพร้แทน, 2524: 156) นักรัฐศาสตร์หลายท่านได้กล่าวถึงประชาธิปไตยในฐานะที่เป็นวิถีชีวิตไว้ในแง่มุมต่าง ๆ ดังนี้

สาโรช บัวศรี (2520: 5-9) ได้ให้แนวความคิดปรัชญาประชาธิปไตยเพื่อเป็นแนวทางปฏิบัติในชีวิตประจำวันว่า มีหลักการอยู่ 3 ประการ คือ

1. คารวะธรรม คือทุกคนจะต้องให้เกียรติซึ่งกันและกันทั้งกาย วาจา และความคิด ทุกคนย่อมจะเคารพในความคิดของผู้อื่น ทุกคนย่อมแสดงความคิดเห็นออกมาได้โดยไม่ล่วงเกินผู้อื่น ย่อมมีการให้โอกาสและความเคารพแก่ความคิดเห็นของคนทุกคน

2. สามัคคีธรรม คือผู้ใดสามารถในทางใดก็อาสาแบ่งงานไปทำ ไม่ป้ายเปียง หลีกเลียง ร่วมมือกันกำหนดตามอัตราและประสานงานกันหมด โดยทำตามที่ได้ตกลงกันตามแผน ซึ่งได้ร่วมกันวางไว้แล้ว ไม่มีใครตื้อดิ่งถ่วงแก้ง เนื่องจากเห็นแก่ตัว

3. ปัญญาธรรม คือ อาศัยปัญญาเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวและชี้ทางเป็นหางเสือ บุคคลจะเป็นพลเมืองดีได้ก็ต่อเมื่อมีปัญญาและศีลธรรม ดังนั้นคนในสังคมประชาธิปไตยจึงต้องเป็นผู้ที่ได้รับการศึกษาดีพอสมควร เพื่อจะได้มีปัญญาธรรม

กมล สมวิเชียร (2516: 13-17) กล่าวถึงวิถีชีวิตแบบประชาธิปไตยไว้ ดังนี้

1. การเคารพในสิทธิของกันและกัน ซึ่งเป็นสิทธิที่เห็นได้ในการดำรงชีวิตแต่ละวันของแต่ละคน มีต่าง ๆ นานาประเภท รวมไปถึงการเคารพในสิ่งที่เป็นสมบัติสาธารณะและกฎหมายด้วย

2. การตกลงกันโดยสันติวิธี โดยใช้เหตุผล การประสานประโยชน์

3. ความยุติธรรมในสังคม เป็นการปราศจากความเหลื่อมล้ำต่ำสูงอย่างมากมายของบุคคลในสังคมในด้านต่าง ๆ

ชัยอนันต์ สมุทวณิช (2523: 22) ได้ชี้ให้เห็นวิถีชีวิตประชาธิปไตย ได้แก่ การมีใจกว้างที่จะพิจารณาปัญหาต่าง ๆ ด้วยวิจรรณญาณ การแลกเปลี่ยนความคิดเห็นก่อนที่จะมีการตัดสินใจ การรู้จักประนีประนอมไม่ใช้การตัดสินปัญหาด้วยความรุนแรง มีขันติธรรมอดทนรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่นที่แตกต่างไปจากตน เคารพสิทธิเสรีภาพของผู้อื่น ตลอดจนยอมรับความเสมอภาคของบุคคล

วิสุทธิ โพร้แทน (2524) กล่าวถึงแนวความคิดของวิถีประชาธิปไตย ซึ่งประกอบด้วย ความมีเหตุผลหรือการกระทำอย่างมีเหตุผล การเคารพซึ่งกันและกัน การตกลงใจกันด้วยการ

ตกเถียง ประนีประนอมและอดกลั้นในความคิดเห็นที่แตกต่าง การดำเนินชีวิตอย่างเสรีภายใต้ขอบเขตของกฎหมายและไม่ถูกแทรกแซงอย่างไม่จำเป็นโดยรัฐ

สุขุม นวลสกุล (2524: 21-23) อธิบายว่าวิถีชีวิตประชาธิปไตยคือ

1. การเคารพในเหตุผลมากกว่าตัวบุคคล
2. การรู้จักประนีประนอม ยอมรับความคิดเห็นของผู้อื่น
3. การมีระเบียบวินัย เคารพกฎหมาย
4. การมีความรับผิดชอบต่อส่วนรวม

สำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติ (2528) ได้กล่าวถึง วิถีชีวิตประชาธิปไตย เป็นการนำเอาหลักการประชาธิปไตยมาใช้ในชีวิตประจำวันจนเป็นนิสัยในชีวิตหรือวิถีทางแห่งชีวิต และเมื่อยึดมั่นว่าวิถีชีวิตประชาธิปไตยประกอบด้วยพฤติกรรมที่สำคัญ 3 อย่าง คือ คารวธรรม ได้แก่ เคารพในสถาบันพระมหากษัตริย์ เคารพซึ่งกันและกันทั้งทางกายและวาจา เคารพในสิทธิของผู้อื่น เคารพในความคิดเห็นของผู้อื่น เคารพในกฎระเบียบของสังคม ใช้เสรีภาพในขอบเขตของกฎหมาย สามัคคีธรรม ได้แก่ การรู้จักประสานประโยชน์ การร่วมมือกันในการทำงาน เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม รับผิดชอบต่อนหน้าที่ ความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันของคนในสังคม ปัญญาธรรม ได้แก่ การไม่ถือตนเป็นใหญ่ เน้นการใช้ปัญญาตัดสินใจใช้เหตุผลก็สามารถที่จะขยายกว้างออกไปทางด้านการปกครอง การเศรษฐกิจและสังคมทั่วไป รวมทั้งการศึกษา ซึ่งมีแนวปฏิบัติหรือมีรากฐานที่จะวิวัฒนาการไปได้อย่างเป็นประชาธิปไตยเสมอ

จรรยา สุภาพ (2534: 35-41) ได้อธิบายถึงวิถีชีวิตประชาธิปไตยสรุปได้ดังนี้

1. การใช้เหตุผลด้วยการทดลองหรือการทดสอบจากสภาพความเป็นจริง มุ่งที่จะให้ความสำคัญแก่กระบวนการที่จะหาคำตอบต่าง ๆ ให้ได้ดีที่สุด และเปิดโอกาสให้มีการแสดงออกซึ่งความซึ่งความคิดเห็นและการแสวงหาข้อเท็จจริงต่าง ๆ เพื่อจะได้ใช้ในการตัดสินใจ ตกลงใจ
2. การให้ความสำคัญแก่บุคคลและกลุ่มบุคคล เพื่อรักษาความสำคัญของบุคคลไว้ แต่สภาพของสังคมปัจจุบันเป็นความจำเป็นที่บุคคลจะต้องรวมกลุ่มเพื่อป้องกันผลประโยชน์ของบุคคล เพื่อต่อต้านอิทธิพลของกลุ่มอื่นหรือการปกครองที่มีชอบ
3. ความเชื่อมั่นที่ว่ารัฐเป็นเพียงเครื่องมือเท่านั้น บุคคลทุกคนมีความสามารถที่จะให้เหตุผลค้นหาความผิดและความถูกต้อง ๆ ได้เอง รัฐเป็นเพียงเครื่องมือที่จะช่วยเหลือสังคมในเมื่อปรากฏว่าการดำเนินงานของสังคมที่เกิดจากการสมัครสมานร่วมใจกันนั้นไม่ได้รับความสำเร็จ

4. การยึดถือหลักของความสมัครใจ การปฏิบัติกิจการต่าง ๆ ของบุคคลจึงควรเป็นไปตามความรู้สึก ความต้องการ ไม่มีการบังคับ ทำให้เกิดการรวมกลุ่มต่าง ๆ ด้วยความสมัครใจ เช่น พรรคการเมือง สหพันธ์กรรมกร สมาคมลูกจ้าง เป็นต้น

5. หลักที่เชื่อว่ามีกฎหมายสูงสุดอยู่เหนือกฎหมายแห่งรัฐ. รัฐบาลที่ตื่นอกจากจะต้องมาจากประชาชนแล้ว จะต้องยึดหลักความถูกต้องดังามสูงสุด ซึ่งสิ่งเหล่านี้อาจถือได้ว่าเป็นกฎหมายระดับสูงนั่นเอง

6. การยึดถือหรือให้ความสำคัญในเรื่องวิธีการ ระบบประชาธิปไตยเชื่อว่าชีวิตของบุคคลนั้นแม้จะมีจุดหมายปลายทาง แต่จะต้องอาศัยวิธีการหรือวิถีทางด้วยเพื่อที่จะบรรลุวัตถุประสงค์เหล่านั้น วิธีการที่จะนำไปสู่ความเป็นประชาธิปไตย ได้แก่ การใช้หลักกฎหมาย กระบวนการยุติธรรม ผู้แทนราษฎร การเลือกตั้ง เป็นต้น

7. ความเชื่อมั่นเกี่ยวกับหลักของการอภิปรายและความยินยอม ประชาธิปไตยไม่เชื่อว่าผู้ใดจะสามารถผูกขาดความจริงได้แต่เพียงผู้เดียว จึงต้องมีการอภิปราย ถกเถียง แสดงเหตุผลเพื่อหาข้อมูลที่ถูกต้องที่เป็นความคิดเห็นของคนส่วนใหญ่ และชอบธรรมด้วยหลักฐานข้อเท็จจริง

8. มีน้ำใจประชาธิปไตย จะต้องมีความสำนึกและยึดมั่นในหลักการปกครองระบบประชาธิปไตย ด้วยการยึดถือว่าเป็นการปกครองที่เป็นประโยชน์ต่อบุคคลและส่วนรวมมากกว่าระบอบอื่น

9. ความสำนึกเกี่ยวกับคุณค่าและศักดิ์ศรีของบุคคล ถือว่าบุคคลมีความเท่าเทียมกันในฐานะที่เป็นมนุษย์ แม้ว่าจะมีลักษณะอย่างอื่นไม่เหมือนกัน เช่น เพศ วัย ความรู้ รสนิยม เป็นต้น การยอมรับความแตกต่างในด้านความคิดเห็น มีความอดทนต่อสภาพที่อาจไม่ถูกใจตน ฝึกหัดที่จะหาทางออกด้วยการประนีประนอม

10. เคารพกฎเกณฑ์และกติกาของการปกครองแบบประชาธิปไตย ได้แก่ การเคารพเสียงข้างมากของประชาชน การป้องกันสิทธิของฝ่ายเสียงข้างน้อย ความเสมอภาคระหว่างบุคคล การวิพากษ์วิจารณ์ การปฏิบัติตามกฎหมายที่บัญญัติขึ้นตามวิถีทางประชาธิปไตย

11. ความสนใจที่จะมีส่วนร่วมในการปกครองตนเอง โดยมีนิสัยเกี่ยวกับการหาความรู้ในกิจการบ้านเมือง ฝึกหัดใช้ความคิดในการแก้ปัญหาต่าง ๆ ที่เป็นกิจสาธารณะ การมีส่วนร่วมในกลุ่มการเมืองหรือกิจกรรมทางการเมือง เช่น เป็นสมาชิกของพรรคการเมือง ความรอบคอบในการออกเสียงเลือกตั้ง เป็นต้น

12. ความเป็นพลเมืองดี หมายถึง การปฏิบัติตนเป็นพลเมืองที่มีคุณภาพในระบบการปกครองแบบประชาธิปไตย เช่น การแสวงหาความรู้ การปฏิบัติตามนโยบายของชาติ ไม่ละเมิดกฎหมาย เสียภาษีอากร การเข้าร่วมในกิจการที่เป็นประโยชน์ต่อสังคมต่าง ๆ เท่าที่เวลาจะอำนวยให้

13. การฝึกหัดมองโลกในทางดีและคิดเห็นในแง่ดี เช่น มีความหวังและมีศรัทธาว่าระบอบประชาธิปไตยเป็นการปกครองที่สามารถให้ประโยชน์ได้ การยอมรับความเสมอภาคระหว่างมนุษย์ รู้จักเคารพความสำคัญและความคิดเห็นของผู้อื่น การมองคนอื่นในแง่ดี เป็นต้น

14. รู้จักการใช้เหตุผล ทั้งในการคิด วิพากษ์วิจารณ์และปฏิบัติ ทั้งนี้เพื่อจะทำให้การปกครองเป็นไปด้วยดี เพราะการแสดงออกเช่นนั้นย่อมมีความหนักแน่นมั่นคงในตัวเอง มีน้ำหนักและก่อให้เกิดการกระทำในทางสร้างสรรค์ และเป็นการยับยั้งการกระทำที่ใช้อำนาจอันมิชอบ

กรมการปกครอง (2536) ได้กล่าวถึงความหมายและหลักการของวิถีชีวิตประชาธิปไตยไว้ว่า วิถีชีวิตประชาธิปไตย คือ แนวทางการดำเนินชีวิตประจำวัน และการดำรงตนในสังคมของประชาชนในประเทศที่ปกครองโดยระบอบประชาธิปไตย โดยการดำเนินวิถีชีวิตประชาธิปไตยนั้นจะต้องยึดถือหลักการ ได้แก่ การรู้จักใช้เหตุผล ใช้หลักความสมัครใจ มีน้ำใจ นักกีฬา ปฏิบัติตามกฎหมายและมีความเท่าเทียมกัน

เอนก สิทธิประศาสน์ (2536: 7-8) ได้กล่าวถึงวิถีชีวิตประชาธิปไตยไว้ดังนี้

1. เชื่อมั่นในความสามารถและความมีเหตุผลของมนุษย์ทุกคน
2. ให้ความสำคัญกับเสรีภาพในการแสดงออกซึ่งความคิดเห็น ซึ่งประกอบไปด้วยความเชื่อในสิทธิของตนเองที่จะแสดงความคิดเห็นและการรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น
3. เชื่อในความเท่าเทียมกันของมนุษย์ โดยเฉพาะความเท่าเทียมกันตามกฎหมาย
4. เชื่อว่าประชาชนเป็นเจ้าของอำนาจในการปกครองประเทศ
5. เชื่อมั่นในสถาบันทางการเมืองการปกครองว่าเป็นเครื่องมือที่ตั้งขึ้นเพื่อเป็นหลักประกันสิทธิเสรีภาพและความอยู่ดีกินดีของประชาชนและสามารถปรับเปลี่ยนได้เมื่อสถาบันนั้น ๆ ไม่ดำเนินการตอบสนองของความต้องการของคนส่วนใหญ่
6. การเคารพมติของเสียงข้างมาก และยินดีปฏิบัติตามหรือให้ความร่วมมือ และในขณะเดียวกันก็ต้องเคารพในความคิดเห็นและผลประโยชน์ของเสียงข้างน้อยด้วย

วิถีชีวิตประชาธิปไตย เป็นการนำหลักการประชาธิปไตยมาใช้ในชีวิตประจำวันจนเป็นนิสัยในชีวิตหรือวิถีทางแห่งชีวิต ซึ่งวิถีชีวิตแบบประชาธิปไตยตามที่นักรัฐศาสตร์และนักวิชาการดังกล่าวข้างต้นได้อภิปรายมานั้นพอสรุปได้ว่า วิถีชีวิตแบบประชาธิปไตยจะเน้นการดำเนินชีวิตของคนที่เป็นประชาธิปไตย โดยมีลักษณะการดำเนินชีวิต ดังนี้

1. ให้การยอมรับและยึดถือเอาหลักความเสมอภาคระหว่างบุคคลเป็นแนวในการดำเนินชีวิต

2. เคารพในสิทธิเสรีภาพ และปฏิบัติตามสิทธิหน้าที่ของตนโดยไม่ก้าวก่ายสิทธิและหน้าที่ของผู้อื่น
3. การเคารพในกติกาประชาธิปไตยและสามารถปฏิบัติตามกติกา ได้แก่ เคารพในมติของเสียงข้างมาก และการให้ความคุ้มครองแก่ฝ่ายเสียงข้างน้อย
4. ให้ความสนใจในการมีส่วนร่วมในการปกครองตนเองและกิจการ บ้านเมือง อยู่เสมอ การเข้าร่วมในกิจกรรมที่เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม
5. เคารพและปฏิบัติตามกฎหมาย มีความสำนึกในหน้าที่ของพลเมืองของตน
6. ทำงานเป็นหมู่คณะ เป็นผู้นำผู้ตามที่ดี
7. เชื่อมมั่นและสนับสนุนหลักการปกครองในระบบประชาธิปไตย โดยยึดถือว่าเป็นการปกครองที่มีประโยชน์ต่อบุคคล และส่วนรวมมากกว่าระบบอื่น

3. คุณลักษณะประชาธิปไตยของบุคคลที่เป็นประชาธิปไตย

คุณลักษณะประชาธิปไตย หมายถึง คุณลักษณะที่แสดงถึงความเป็นประชาธิปไตยของบุคคล ทั้งในด้านจิตใจ สติปัญญา และพฤติกรรมการแสดงออกทั้งหมด ที่มีต่อตนเองและผู้อื่น หรืออาจกล่าวได้ว่า คุณลักษณะประชาธิปไตยก็คือ บุคลิกภาพ (ทั้งภายในและภายนอก) ของบุคคลที่แสดงออกถึงความเป็นประชาธิปไตย จากคำจำกัดความของคุณลักษณะประชาธิปไตยดังกล่าวนี้ มีผู้ให้แนวคิดเกี่ยวกับคุณลักษณะประชาธิปไตยของบุคคลที่เป็นประชาธิปไตยไว้ดังนี้

ณรงค์ สินสวัสดิ์ (2522: 124-126) ได้กล่าวถึง คนที่เหมาะสมกับระบบประชาธิปไตยหรือคนที่มีลักษณะประชาธิปไตยไว้ดังนี้

1. เชื่อในความสามารถของมนุษย์ หมายความว่า จะต้องเชื่อว่ามนุษย์โดยทั่ว ๆ ไปในสังคมมีความสามารถที่จะตัดสินใจว่าอะไรควร อะไรไม่ควร มีความสามารถที่จะพิจารณา นโยบายทางการเมืองที่นักการเมืองเสนอขึ้นมา มีความสามารถที่จะเลือกผู้นำที่ดีได้ เป็นต้น
2. ยอมรับฟังความคิดเห็นของคนอื่น และกล้าแสดงความคิดเห็นโดยจะต้องไม่คิดว่าความคิดของคนใดคนหนึ่งจะถูกต้อง และดีเสมอไป ถึงแม้ว่าจะมีอายุน้อยกว่า หรือความรู้น้อยกว่า ก็จะต้องรับฟัง แม้จะมีการคัดค้านก็ต้องถือเป็นเรื่องธรรมดา ในขณะที่เดียวกันก็ต้องกล้าแสดงความคิดเห็นของตนเองออกไป ถึงแม้จะค้านกับความเห็นของคนที่อาวุโสกว่าก็ตาม
3. รู้จักขอบเขตของหน้าที่สิทธิ และเสรีภาพ ประชาชนในระบบประชาธิปไตยจะต้องมีหน้าที่ และสิทธิควบคู่กันไป จะต้องเข้าใจว่าสิทธิที่จะพึงได้นั้นมีอะไรบ้าง และก็ต้องรู้ว่าสิทธิ

เสรีภาพนั้นมีขอบเขตอยู่ตรงไหน เช่น สิทธิในร่างกาย ในทรัพย์สิน การแสดงออกซึ่งความคิดเห็น การชุมนุม การมีส่วนร่วมทางการเมือง เป็นต้น

4. ต้องคิดว่าตนมีประสิทธิภาพทางการเมือง โดยบุคคลจะต้องเชื่อว่าตนเองสามารถก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองได้ อาจจะเป็นโดยการเลือกตั้งหรือโดยวิธีอื่น

สุกิตติ บุญเอก และคณะ (2530: 34-36) ได้สรุปคุณลักษณะประชาธิปไตยของนักเรียนตามที่สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติกล่าวไว้ว่า คุณลักษณะประชาธิปไตยของนักเรียนที่เป็นประชาธิปไตยต้องมีคุณลักษณะทั้ง 4 ด้าน คือ

1. ต้องมีความรู้ความเข้าใจในระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตย คือ ความรู้ความเข้าใจในเรื่อง หลักเสรีภาพ หลักความเสมอภาค หลักการปกครองตนเอง หลักการปกครองด้วยเสียงข้างมาก หลักเหตุผล หลักการยินยอม หลักกฎหมาย หลักศีลธรรม การปกครองแบบรัฐสภาของไทย และรู้จักรับผิดชอบสิทธิ หน้าที่ของตน

2. ต้องมีทักษะในการใช้กระบวนการปกครองแบบประชาธิปไตย คือ มีส่วนร่วมในกิจกรรมกลุ่มในชั้นเรียน และกิจกรรมชุมนุม มีส่วนร่วมในการปกครองในชั้นเรียน มีส่วนร่วมในกิจกรรมการเลือกตั้งคณะกรรมการนักเรียน หรือร่วมทำงานในคณะกรรมการนักเรียน

3. ต้องมีบุคลิกภาพประชาธิปไตย คือ มีความต้องการประชาธิปไตย มีเหตุผล มีความเชื่อมั่นในตนเอง มีความรับผิดชอบ มีระเบียบวินัยในตนเอง มองโลกในแง่ดี มีความคิดสร้างสรรค์ มีน้ำใจเป็นนักกีฬา มีความซื่อสัตย์ สุจริตยุติธรรม เคารพในสิทธิและหน้าที่ของผู้อื่น มีเหตุผล รู้จักคิด วิเคราะห์ ใฝ่รู้ ใฝ่เรียน สนใจสิ่งรอบตัว ช่างสังเกต

4. ต้องมีวิถีชีวิตแบบประชาธิปไตย คือ ให้ความเสมอภาคระหว่างบุคคล หรือให้เกียรติซึ่งกันและกัน ปฏิบัติตามสิทธิหน้าที่ของตนโดยไม่ก้าวร้าวสิทธิหน้าที่ของบุคคลอื่น ใช้เสียงข้างมากและเหตุผลในการตัดสินใจปัญหา เคารพและปฏิบัติตามกฎหมายและกฎเกณฑ์ของกลุ่ม มีความเป็นผู้นำผู้ตามที่ดี เข้าร่วมกิจกรรมที่เป็นประโยชน์ต่อสังคมหรือส่วนรวม พยายามมีส่วนร่วมในการปกครอง

ลาวัญญ์ วิทยาวุฑฒิกุล (ม.ป.ป.: 69-72) ได้อธิบายถึงคุณลักษณะประชาธิปไตยของบุคคลไว้ ดังนี้

1. การวางตัวในสังคมได้ถูกต้อง ลักษณะสำคัญของพฤติกรรม ได้แก่ ความเคารพต่อมิตรภาพเพื่อนฝูง ทำงานร่วมกับคนอื่นอย่างสบายใจ ให้ข้อเสนอแนะแก่หมู่คณะอย่างเสรี มีความเห็นอกเห็นใจผู้อื่น ยอมเสียสละผลประโยชน์ส่วนตัวเพื่อสวัสดิภาพของหมู่คณะ

2. การร่วมมือกับผู้อื่น ลักษณะพฤติกรรมชนิดนี้ ได้แก่ การแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกับผู้อื่น ความสนใจที่จะทำงานร่วมกับผู้อื่น รู้จักขอความช่วยเหลือและให้ความช่วยเหลือเพื่อน

3. การมีส่วนร่วม ลักษณะสำคัญของพฤติกรรมนี้ คือ การเต็มใจที่จะมีส่วนร่วมในการทำงานของหมู่คณะ การยินดีที่จะทำงานให้สำเร็จด้วยดี การร่วมมือและขอความช่วยเหลือจากผู้อื่น การพัฒนางานให้มีคุณภาพยิ่งขึ้น

4. การปกครองตนเอง ลักษณะของพฤติกรรมนี้ ได้แก่ การรู้จักทำงานอย่างสม่ำเสมอ การตรงต่อเวลา การยอมรับมติของหมู่คณะ การยอมรับการวิพากษ์วิจารณ์จากผู้อื่น

5. ความรับผิดชอบต่อหน้าที่ ลักษณะสำคัญของพฤติกรรมนี้ ได้แก่ การรู้จักทำงานโดยมีความมุ่งหมาย การรู้จักถนอมข้าวของของตนเองและสิ่งของของคนอื่น รู้ว่าการกระทำของตนย่อมมีผลกระทบต่อสวัสดิภาพของส่วนรวม

6. ความเป็นผู้ใฝ่หาความรู้เพิ่มเติมอยู่เสมอ ลักษณะสำคัญของพฤติกรรมนี้ ได้แก่ เชื่อว่าความคิดของผู้อื่นมีคุณค่า รู้จักขอความช่วยเหลือและขอความเห็นจากผู้อื่น รู้จักไตร่ตรอง และชั่งน้ำหนักของความเห็นของผู้อื่น การแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกับผู้อื่น การรู้จักปรับปรุงงานให้ดีขึ้น ไม่ยอมเชื่อในสิ่งเหลวไหลไม่มีเหตุผล

7. การสร้างสรรค์ ลักษณะสำคัญของพฤติกรรมนี้ ได้แก่ การนำวิธีการหรือวัสดุใหม่ ๆ มาใช้ในการแก้ปัญหา มองเห็นความคิดใหม่ ๆ ของผู้อื่นได้เร็ว การรู้จักวัดผลงานของตนเองและวัดผลงานของผู้อื่นด้วยความเป็นธรรม

8. ความรู้จักห่วงใยผู้อื่น ลักษณะสำคัญของพฤติกรรมนี้ คือ การมองเห็นความต้องการ ปัญหา และความสนใจของผู้อื่นได้อย่างรวดเร็ว มีความห่วงใยผู้อื่นอย่างจริงใจ รักความยุติธรรม การมีสัมมาคารวะต่อผู้อื่น การให้โอกาสแก่ผู้อื่นแสดงความคิดเห็น

9. การทำงานเป็นหมู่คณะ ลักษณะสำคัญของพฤติกรรมนี้ ได้แก่ การรู้จักวางแผนงานร่วมกัน การปฏิบัติงานร่วมกัน การรู้จักแสดงความคิดเห็นเพื่อให้เกิดประโยชน์แก่ส่วนรวม

กรมสามัญศึกษา (2536: 26-32) ได้กล่าวถึงคุณลักษณะประชาธิปไตยของบุคคลและพฤติกรรมบ่งชี้ถึงความเป็นประชาธิปไตยไว้ดังนี้

1. การรู้จักบทบาทหน้าที่ มีพฤติกรรมบ่งชี้ ดังนี้
 - 1.1 รู้จักสถานภาพของตนเองที่เป็นอยู่
 - 1.2 รู้จักสัมพันธ์ภาพระหว่างตนเองกับผู้อื่น
 - 1.3 รู้จักประพฤติปฏิบัติตนให้เหมาะสมกับสัมพันธ์ภาพ โดยถือกาละ เทศะ บุคคล
 - 1.4 รู้จักปฏิบัติหน้าที่ด้วยความเต็มใจ จริงจัง รับผิดชอบ เกิดผลดีต่อส่วนรวม
 - 1.5 ยึดถือระเบียบแนวปฏิบัติในการทำงาน
 - 1.6 ให้ความร่วมมือตามบทบาทและหน้าที่ซึ่งมีต่อกันและกัน
 - 1.7 ปฏิบัติหน้าที่อย่างจริงจังและสุจริต
 - 1.8 ยอมรับบทบาทหน้าที่ซึ่งกันและกัน

2. การยอมรับความคิดเห็นของผู้อื่น มีพฤติกรรมบ่งชี้ ดังนี้
 - 2.1 ให้โอกาสผู้อื่นแสดงความคิดเห็น
 - 2.2 ไม่แสดงปฏิกิริยาต่อต้านดูถูกเหยียดหยามความคิดเห็นของผู้อื่น
 - 2.3 สนใจฟังด้วยความตั้งใจ
 - 2.4 ชักถามโดยใช้เหตุผล เมื่อไม่เข้าใจความคิดเห็นของคนอื่น
 - 2.5 คิดถึงผลที่อาจจะเกิดจากความคิดหรือการกระทำของผู้อื่นที่มีต่อส่วนรวม
 - 2.6 นำความคิดไปวิเคราะห์ ประเมิน และเลือกตัดสินใจในส่วนที่จะเป็นประโยชน์ต่อส่วนรวมมากที่สุด
 - 2.7 ไม่ยึดถือความคิดเห็นของตนเองว่าถูกต้องเสมอไป
3. การมีความรับผิดชอบ มีพฤติกรรมบ่งชี้ ดังนี้
 - 3.1 เป็นที่พึ่งของตนเองได้ ไม่เป็นภาระของผู้อื่น
 - 3.2 ทำหน้าที่การงานสำเร็จอย่างดีตามเวลาที่ได้รับมอบหมาย
 - 3.3 เอาใจใส่ติดตามการปฏิบัติงานโดยไม่ทอดทิ้ง
 - 3.4 ยอมรับเมื่อมีความผิดพลาดเกิดขึ้นและพยายามแก้ไข
 - 3.5 สนใจ กระตือรือร้น ให้ความร่วมมือ ร่วมคิด ร่วมทำ ร่วมแก้ปัญหาของกลุ่มที่ตนเองสังกัดอยู่
 - 3.6 รู้จักควบคุมตนเอง
 - 3.7 ตรงต่อเวลา
 - 3.8 ปฏิบัติตนเป็นที่เชื่อถือได้
 - 3.9 หลีกเลี่ยงการก่อให้เกิดความเสียหายแก่ผู้อื่นและส่วนรวม
4. ความเป็นผู้มีวินัยในตนเอง มีพฤติกรรมบ่งชี้ ดังนี้
 - 4.1 ปฏิบัติงานและปฏิบัติตนอย่างมีระเบียบเรียบร้อยจนเป็นนิสัย
 - 4.2 มีความเที่ยงตรงและยุติธรรมต่อตนเอง ผู้อื่น และสังคม
 - 4.3 เคารพและปฏิบัติตามกฎและระเบียบแบบแผนของสังคม
 - 4.4 ปฏิบัติตนต่อผู้อื่นได้เหมาะสมกับกาละ เทศะ บุคคล
 - 4.5 ปฏิบัติตนตรงต่อเวลาและการนัดหมาย
 - 4.6 ยอมรับและปฏิบัติตามมติของกลุ่ม
 - 4.7 ปฏิบัติตนเป็นที่ไว้วางใจต่อผู้อื่น
 - 4.8 รู้จักควบคุมพฤติกรรมของตนเองให้เหมาะสม
 - 4.9 ยอมรับและปฏิบัติตามวัฒนธรรมและประเพณีอันดีของชาติ

5. การคิดถึงประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าส่วนตน มีพฤติกรรมบ่งชี้ ดังนี้

- 5.1 รู้จักเสียสละทรัพย์ กำลังกาย กำลังความคิด เวลา โอกาส โดยพิจารณาตามเหตุผลและความเหมาะสม
- 5.2 กระทำการใด ๆ โดยมุ่งถึงผลประโยชน์ส่วนรวมเป็นหลัก
- 5.3 เลือกตัดสินใจและแสดงพฤติกรรมอันจะมีผลดีต่อส่วนรวมเป็นสำคัญ
- 5.4 รู้จักอดทน อดกลั้น เพื่อผลประโยชน์ของส่วนรวม
- 5.5 รู้จักละอายต่อความประพฤติของตนที่รักษามลประโยชน์ส่วนตนโดยมิชอบ
- 5.6 มีความกล้าที่จะแสดงพฤติกรรมเพื่อรักษาความเป็นธรรมและผลประโยชน์ของส่วนรวม
- 5.7 ไม่ละเลยและเพิกเฉยต่อการกระทำใด ๆ ที่จะเกิดประโยชน์ต่อส่วนรวมตามความรู้ความสามารถและโอกาส

6. การมีส่วนร่วมทั้งความคิด การกระทำ และน้ำใจ ด้วยมารยาทที่ดีตามวัฒนธรรมไทย มีพฤติกรรมบ่งชี้ ดังนี้

- 6.1 เข้าร่วมกิจกรรมของกลุ่มด้วยความสุจริตใจโดยไม่ละเลย
- 6.2 ยินดีปฏิบัติตามภาระหน้าที่ที่กลุ่มมอบหมายด้วยความเต็มใจ
- 6.3 แสดงความคิดเห็นเพื่อให้กลุ่มบรรลุเป้าหมาย
- 6.4 รู้จักเลือกแต่งกายให้เหมาะสมกับกาลเทศะและประเพณีนิยม
- 6.5 เลือกใช้ภาษา กิริยาท่าทางที่สุภาพในการแสดงความคิดเห็นและการร่วมกิจกรรม
- 6.6 แสดงความคิดเห็นด้วยมารยาทอันดี
- 6.7 ให้ความสนใจต่อกลุ่มด้วยความสุจริตใจ ให้ความสนใจในการแสดงความคิดเห็นอย่างจริงใจ

- 6.8 รู้จักแพ้ รู้จักชนะ รู้จักการให้อภัย และรู้จักการเสียสละ
- 6.9 รู้จักการรับและการให้ด้วยความมีน้ำใจ
- 6.10 ระมัดระวังการกระทำใด ๆ ที่จะทำลายความรู้สึกและน้ำใจของผู้อื่น
7. การให้เกียรติซึ่งกันและกันตามฐานานุกรม มีพฤติกรรมบ่งชี้ ดังนี้

- 7.1 รู้จักยกย่อง สรรเสริญผู้กระทำความดีโดยปราศจากอคติ
- 7.2 รู้จักแสดงออกต่อผู้อื่นโดยไม่แสดงความรังเกียจและดูถูกเหยียดหยาม
- 7.3 แต่งกายให้เหมาะสมเพื่อให้เกียรติแก่งาน บุคคล สถานที่ และกิจกรรมนั้น ๆ
- 7.4 ให้เกียรติต่อความคิดเห็นและทัศนะของผู้อื่น และตอบสนองอย่างเหมาะสม
- 7.5 ติดต่อการงานหรือธุรกิจกับผู้อื่นด้วยการให้เกียรติต่อหน้าที่ความรับผิดชอบของเขาตามสมควร ไม่ใช้ตำแหน่งหน้าที่ของตนเพื่อข่มขู่หรือเพื่ออภิสิทธิ์

- 7.6 ไม่ใช้วุฒิความรู้หรือการศึกษาของตนเพื่อดูถูกเหยียดหยามสติปัญญาความรู้ ความคิดของผู้อื่น
- 7.7 รู้จักให้กำลังใจแก่ผู้ด้อยกว่าโดยการให้เกียรติและสนับสนุนตามความเหมาะสม
- 7.8 แสดงกิริยาวาจาสภาพเรียบร้อย เหมาะสมต่อบุคคลอื่นตามวัฒนธรรมไทย
8. การยอมรับและเคารพในสิทธิและหน้าที่ของเอกัตบุคลล มีพฤติกรรมบ่งชี้ ดังนี้
- 8.1 ปฏิบัติหน้าที่ของตนให้ดีที่สุด โดยไม่ก้าวก่าย หรือรบกวน หรือขัดขวางการปฏิบัติหน้าที่ของผู้อื่น
- 8.2 รู้จักให้ความสำคัญแก่ผู้อื่น ไม่สนใจและให้ความสำคัญแต่เฉพาะตนเองเท่านั้น
- 8.3 ไม่โอ้อวดหรือมีพฤติกรรมที่แสดงให้เห็นการยกตนข่มท่าน
- 8.4 คิด กระทำ และตัดสินใจ โดยคำนึงถึงผลที่จะกระทบต่อผู้อื่นและผู้เกี่ยวข้องเสมอ
- 8.5 กระทำการใด ๆ ตามสิทธิของตน และต้องไม่เป็นการละเมิดสิทธิของผู้อื่นไม่ว่ากรณีใด ๆ
- 8.6 เคารพต่อสิทธิส่วนบุคคลและสิทธิอื่น ๆ ที่บุคคลผู้นั้นมีอยู่
- 8.7 เคารพความคิดเห็นของผู้อื่น โดยคำนึงถึงสิทธิของแต่ละบุคคล
- 8.8 ยอมรับความแตกต่างของบุคคลว่าเป็นธรรมชาติและพยายามปรับพฤติกรรมปรับความคิดของตนให้เหมาะสม
9. การใช้ปัญญาหรือเหตุผลในการตัดสินใจปัญหา มีพฤติกรรมบ่งชี้ ดังนี้
- 9.1 รู้จักใช้เหตุผลในการพิจารณาตัดสินใจเมื่อเกิดข้อขัดแย้ง
- 9.2 ไม่ให้อารมณ์ของตนมีอิทธิพลเหนือเหตุผลในการแก้ปัญหาและตัดสินใจ
- 9.3 ตัดสินปัญหาโดยอาศัยข้อมูลประกอบ
- 9.4 ไม่นำความเชื่อหรือโศกลางมาเป็นเครื่องมือตัดสินใจ
- 9.5 ไม่นำเอาอคติมาเป็นอุปสรรคหรือตัวชี้้นำในการตัดสินใจ
- 9.6 แยกเรื่องส่วนตัวกับหน้าที่การงานออกจากกันในการทำงานและการตัดสินใจปัญหาใด ๆ
- 9.7 รู้จักวิเคราะห์และประมวลเหตุการณ์ต่าง ๆ โดยใช้สติปัญญาและเหตุผลตลอดเวลา
- 9.8 รู้จักใช้ทรัพยากรอย่างสมประโยชน์ ประหยัด และมีเหตุผล
- 9.9 ให้ความเข้าใจและเห็นใจต่อปัญหาของผู้อื่นโดยใช้สติปัญญา
10. การรู้จักเป็นผู้นำและผู้ตามที่ดี มีพฤติกรรมบ่งชี้ ดังนี้
- 10.1 ยอมรับบทบาทของหัวหน้าตามที่ได้รับมอบหมายหรือแต่งตั้ง

- 10.2 ยอมรับข้อกำหนดหรือนโยบายซึ่งได้กำหนดไว้ว่าเป็นหน้าที่ของผู้นำหรือผู้บริหาร
- 10.3 เป็นผู้นำในการสร้างขวัญแก่ผู้ร่วมงานในฐานะผู้นำในการปฏิบัติงาน
- 10.4 ให้เกียรติรับฟังความคิดเห็นตลอดจนปัญหาและอุปสรรคของผู้ร่วมงาน ไม่ใช่อำนาจในฐานะผู้นำเพียงอย่างเดียว
- 10.5 ให้ความเคารพนับถือผู้เป็นหัวหน้าตามฐานานุกรมและบทบาทของผู้นำ
- 10.6 แยกเรื่องส่วนตัวออกจากหน้าที่การงาน
- 10.7 ปฏิบัติหน้าที่ที่ได้รับมอบหมาย โดยเคารพบทบาทหน้าที่ของกันและกัน
- 10.8 มีความพอใจในบทบาทหน้าที่ของตนในขณะนั้นและพยายามทำหน้าที่ของตนให้ดีที่สุด
- 10.9 มีความอดทนในฐานะผู้นำและในฐานะผู้ตาม
11. การยึดมั่นในความกตัญญู เชิดชูสถาบันชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ มีพฤติกรรมบ่งชี้ ดังนี้
- 11.1 รู้จักตอบแทนผู้มีบุญคุณแก่ตนและสังคม
- 11.2 ให้เกียรติ ยกย่อง เคารพนับถือบุคคลที่ทำคุณประโยชน์ให้แก่ท้องถิ่นและประเทศชาติ
- 11.3 ปกป้องคนที่ทำประโยชน์ต่อสังคมและประเทศชาติเท่าที่บทบาท หน้าที่ของตนและโอกาสจะอำนวย
- 11.4 แสดงความเคารพ ปกป้อง เสียสละ และเทิดทูนพระมหากษัตริย์ในฐานะที่เป็นประมุขของประเทศ
- 11.5 ประดับบ้านเรือนด้วยธงชาติในโอกาสอันสำคัญของชาติ
- 11.6 ปกป้อง คุ่มครอง และดำรงรักษาศิลปวัฒนธรรมของชาติ
- 11.7 รัก หวงแหน คุ่มครองเกียรติภูมิและเสียสละต่อผืนแผ่นดินไทย
- 11.8 ประพฤติปฏิบัติตนตามหลักศาสนา
- 11.9 เข้าร่วมในกิจกรรมทางศาสนาที่ตนนับถือด้วยความศรัทธา
12. การยึดหลักคุณธรรมในการดำเนินชีวิต มีพฤติกรรมบ่งชี้ ดังนี้
- 12.1 ให้ความอนุเคราะห์ช่วยเหลือผู้ประสบความเดือดร้อนตามเหตุผลอันควร
- 12.2 ปฏิบัติตนต่อผู้อื่นด้วยความเห็นอกเห็นใจและเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ในฐานะที่เป็นมนุษย์ด้วยกัน
- 12.3 ไม่เบียดเบียน ไม่เอาเปรียบผู้อื่น และไม่เห็นแก่ตัว
- 12.4 เอื้อเฟื้อ เผื่อแผ่ โดยช่วยเหลือ จุนเจือผู้ด้อยโอกาสกว่าตามเหตุผลอันสมควร
- 12.5 ตัดสินปัญหาโดยอาศัยหลักเหตุผลประกอบหลักคุณธรรม

12.6 ตัดสินคุณค่าของสิ่งต่าง ๆ และบุคคลโดยยึดหลักเหตุผลและหลักฐานประกอบกัน

ทิตานา แชมมณี (2536: 7) ได้สรุปคุณลักษณะของผู้ที่มีความเป็นประชาธิปไตยไว้ดังนี้

1. การเคารพในความเป็นบุคคล และการตัดสินใจของผู้อื่น
2. การให้สิทธิเสรีภาพ และเปิดโอกาสให้ผู้อื่นได้ใช้ความคิดของเขาในการตัดสินใจ
3. มีใจกว้าง รู้จักรับฟังผู้อื่น พิจารณาความคิดเห็นของผู้อื่นอย่างเป็นธรรม
4. สามารถทำงานร่วมกับผู้อื่นเพื่อส่วนรวม มีขันติธรรม
5. ยึดหลักเหตุผลในการตัดสินใจ
6. รู้จักการแก้ปัญหาโดยสันติวิธี

วิชัย วงษ์ใหญ่ (2543: 3) ได้กล่าวถึงคุณลักษณะทางจิตใจและพฤติกรรมของความมีวินัยและค่านิยมประชาธิปไตยว่า เป็นคุณลักษณะของคนดี ซึ่งความมีวินัย คือ คุณลักษณะจิตใจและพฤติกรรมที่ช่วยให้บุคคลนั้นสามารถควบคุมตนเอง และปฏิบัติตนตามระเบียบกฎกติกาของสังคมเพื่อประโยชน์สุขของตนเองและของส่วนรวม พฤติกรรมที่บ่งชี้ถึงความมีวินัย ได้แก่ ความสนใจใฝ่รู้ การควบคุมตนเอง ความรับผิดชอบ ความมีเหตุผล ความซื่อสัตย์ และความขยัน ส่วนค่านิยมประชาธิปไตย คือ คุณลักษณะทางจิตใจและพฤติกรรมของบุคคลที่เห็นคุณค่าของตนเองและคุณค่าของผู้อื่น เคารพสิทธิและป้องกันสิทธิของตนเองและผู้อื่น ด้วยน้ำใจที่เคารพต่อคุณค่าของเสียงส่วนใหญ่ ด้วยความเข้าใจระหว่งกันและกันด้วยความสันติ

พฤติกรรมบ่งชี้ถึงความมีประชาธิปไตย ได้แก่ การเห็นคุณค่าตนเองและผู้อื่น ยอมรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น เคารพสิทธิ ป้องกันสิทธิของตนเอง เคารพสิทธิผู้อื่น มีเหตุผล เคารพกติกาของสังคม ทำงานร่วมกับผู้อื่นเป็น รวมทั้งมีความเสียสละ

นอกจากนี้นักการศึกษาและนักรัฐศาสตร์ยังได้กล่าวถึงคุณลักษณะประชาธิปไตยในด้านบุคลิกภาพของบุคคลที่เป็นประชาธิปไตยด้วย ดังนี้

ไบลช์ และบามการ์ทเนอร์ (Blaich and Baumgartner, 1965: 57-60) ได้ให้ความหมายบุคลิกภาพประชาธิปไตยไว้ว่า หมายถึง ลักษณะนิสัยของบุคคลที่เหมาะสมจะอยู่ในสังคมประชาธิปไตย ควรมีดังนี้ มีจิตใจกว้างขวาง ยุติธรรมปราศจากความลำเอียง ปราศจากลักษณะอนุรักษนิยม มีความร่วมมือ รู้จักกาลเทศะ และมีความเห็นใจผู้อื่น

สนิท สัมครการ (2517: 29-36) กล่าวถึงบุคลิกภาพประชาธิปไตยไว้ 5 ประการ คือ

1. เป็นผู้มีความคิดอ่านกว้างขวาง เป็นผู้มีจิตใจเปิดเผย ยอมรับความคิดเห็นและทัศนคติที่แตกต่างจากตนเอง
2. เป็นผู้มีจิตใจเป็นนักกีฬา
3. จะต้องเป็นนักสู้ หมายความว่า จะต้องยึดหยัดเพื่ออุดมการณ์ทางประชาธิปไตย จะต้องมียุทธศาสตร์ของการดำเนินชีวิต ไม่ย่ำยีสิทธิของมนุษยชน และไม่ยอมลดตนลงเป็นทาสของบุคคลใด การต่อสู้ไม่นิยมใช้กำลังหรืออาวุธ แต่นิยมการต่อสู้ทางด้านความคิดเห็นและอุดมการณ์
4. ต้องเป็นผู้ที่ขยันขันแข็ง ความขยันขันแข็งมิได้หมายความว่าความเพียรพยายามหาเงินแต่รวมไปถึงความขยันขันแข็งในการใช้สิทธิในทางการเมือง และความใฝ่ใจศึกษาหาความรู้และความรอบรู้
5. มีความละเอียดรอบคอบ คือไม่มีการใช้กลโกงต่าง ๆ มีความสุจริตใจ ไม่กลั่นแกล้งผู้อื่น

ทินพันธ์ นาคะตะ (2517: 58-61) กล่าวถึงบุคลิกภาพประชาธิปไตยว่าต้องประกอบด้วยสิ่งต่อไปนี้

1. สนับสนุนการปกครองระบอบประชาธิปไตย
2. ยึดมั่นในความสำคัญและศักดิ์ศรีของบุคคล เชื่อมมั่นในความเสมอภาค เคารพในสิทธิเสรีภาพของผู้อื่น
3. เคารพในกติกาของสังคม ปฏิบัติตามกฎหมาย
4. สนใจที่จะมีส่วนร่วมในกิจกรรมการเมืองและการปกครอง
5. มีความสำนึกในหน้าที่พลเมืองดีในสังคมประชาธิปไตยและเชื่อมั่นในตนเอง
6. มองโลกในแง่ดีและไว้วางใจผู้อื่น
7. รู้จักวิพากษ์วิจารณ์อย่างมีเหตุผลและเป็นไปในทางสร้างสรรค์
8. ต้องไม่มีจิตใจเป็นเผด็จการ

กมล สมวิเชียร (2520: 16-17) กล่าวว่า คนที่มีบุคลิกภาพประชาธิปไตย มีคุณสมบัติ ดังนี้

1. เป็นคนหนักแน่นไม่หุนเหิน ไม่เชื่ออะไรง่าย ๆ จะเชื่อหรือเห็นดีเห็นงามกับสิ่งหนึ่งสิ่งใดก็ต่อเมื่อได้เห็นด้วยกับตา หรือพิจารณาด้วยหลักฐานด้วยเหตุผลที่ถ่องแท้แล้วเท่านั้น
2. การมีทัศนคติที่ดีต่อกัน จะต้องตระหนักว่ามนุษย์ทุกคนนั้นมีทั้งดีและเลวปนกัน
3. การยอมรับความคิดเห็นของบุคคลอื่น

4. รู้แพ้รู้ชนะ คนที่มีจิตใจเป็นประชาธิปไตยนั้น จะต้องรู้จักแพ้รู้จักชนะ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องกีฬา การเมือง หรือความคิดเห็นอื่น ๆ

ชัยอนันต์ สมุทวณิช (2523: 63-64) ได้กล่าวถึง ลักษณะบุคลิกภาพของบุคคลที่เอื้ออำนวยต่ออุดมการณ์ประชาธิปไตย และที่เป็นภัยต่อหรือขัดกับอุดมการณ์ประชาธิปไตยไว้ดังนี้ ผู้ที่มีบุคลิกภาพที่เป็นประชาธิปไตยนั้น ได้แก่บุคคลซึ่ง

1. มีความคิดเห็นเป็นของตนเอง ไม่นิยมตามความคิดเห็นของผู้อื่น เว้นเสียแต่ว่าจะถูกชักจูงให้คล้อยตามได้ว่า ความเห็นนั้นมีเหตุผลควรที่จะเชื่อถือ
2. เป็นคนที่ปรับตัวให้เข้ากับสภาพการณ์ใหม่ ๆ ได้ง่าย
3. มีความรับผิดชอบ พร้อมทั้งจะรับผิดชอบในสิ่งที่เขาได้กระทำลงไป
4. ไม่มีอคติต่อศาสนาอื่น หรือถูกเหยียดหยามชนชาติอื่น
5. คิดถึงบุคคลอื่นในฐานะที่เขาเป็นตัวของเขาเอง ไม่จัดประเภทให้เขา เช่น ไม่ไปเรียกเขาว่า “หัวรุนแรง” หรือ “พวกฝ่ายซ้าย”
6. มองโลกในแง่ดีอยู่เสมอ มีศรัทธาและความหวังดีต่อชีวิต
7. ไม่ยอมก้มหัวให้กับผู้ยิ่งใหญ่ง่าย ๆ แม้ว่าจะยอมรับอำนาจ แต่อำนาจนั้นต้องมีเหตุผลหรือมีความชอบธรรม

วิสุทธิ โพธิ์แทน (2524: 162) ได้สรุปวิธีพิจารณามูลค่าบุคลิกภาพ ของโรเบิร์ต เอ. ดาห์ล (Robert A. Dahl) ไว้ดังนี้

1. พิจารณาถึงตนเอง ผู้ที่มีบุคลิกภาพประชาธิปไตย เชื่อในคุณค่าและเกียรติภูมิของตนเอง
2. พิจารณาถึงผู้อื่น ผู้มีบุคลิกภาพประชาธิปไตยเชื่อในคุณค่าและเกียรติภูมิของผู้อื่น
3. พิจารณาถึงผู้มีอำนาจ ผู้มีบุคลิกภาพประชาธิปไตย เชื่อในความเป็นตัวของตัวเองของบุคคล และพยายามที่จะทำตัวห่างออกจากผู้ที่มีอำนาจ หรือแม้กระทั่งไม่เชื่อถือในการมีอำนาจเต็มที่ ในประเด็นนี้ต่างกับผู้มีบุคลิกภาพเผด็จการตรงที่ว่า นักประชาธิปไตยไม่มุ่งจะครอบงำใคร หรือยอมตัวเป็นลูกน้องให้ใครครอบงำได้
4. พิจารณาถึงชุมชน ผู้มีบุคลิกภาพประชาธิปไตยจะมีความเปิดเผยไม่มีลับลมคมัย พร้อมทั้งจะยอมรับว่ามีความแตกต่างในชุมชน และเต็มใจที่จะประนีประนอม และพร้อมที่จะรับกับความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น
5. พิจารณาถึงค่านิยม ผู้มีบุคลิกภาพประชาธิปไตยเป็นผู้ที่ใฝ่หาค่านิยมหลายอย่าง แทนที่จะติดพันอยู่กับความเชื่ออันใดอันหนึ่งแต่เพียงอย่างเดียว ฉะนั้นนักประชาธิปไตยจึงมีแนวโน้มเพียงที่จะร่วมแบ่งปัน (Share) ไม่ว่าจะทุกข์หรือสุขมากกว่าจะชูเชิญหรือผูกขาดในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง

คุณลักษณะของผู้มีบุคลิกภาพประชาธิปไตยตามที่นักการศึกษาต่าง ๆ กล่าวมาแล้วข้างต้น พอสรุปได้ดังนี้

บุคลิกภาพประชาธิปไตย เน้นพฤติกรรมหรือนิสัยของคนว่ามีประชาธิปไตยเพียงใด วัดได้จากองค์ประกอบต่าง ๆ ดังต่อไปนี้ คือ

1. มีความต้องการประชาธิปไตย
2. การยอมรับในเหตุผล
3. เคารพในสิทธิและหน้าที่ของผู้อื่น
4. มีความรู้สึกรับผิดชอบ
5. เชื้อมั่นในตนเอง
6. มีระเบียบวินัย
7. มองโลกในแง่ดี
8. มีน้ำใจเป็นนักกีฬา
9. มีความซื่อสัตย์สุจริตยุติธรรม

จากแนวคิดของนักรัฐศาสตร์ และนักการศึกษาดังกล่าว สามารถสรุปได้ว่า คุณลักษณะที่แสดงถึงความเป็นประชาธิปไตยของบุคคลแบ่งออกได้ดังนี้

1. จะต้องเป็นผู้มีจิตใจหรืออุดมการณ์ที่เป็นประชาธิปไตย คือ

1.1 เชื้อมั่นและศรัทธาในศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ หรือศรัทธาในความสามารถและความเสมอภาคของมนุษย์

1.2 ศรัทธาในอำนาจของปวงชน และเชื่อว่าสถาบันทางการเมืองและสังคมเป็นกลไกเพื่อความสุขของมนุษย์ในสังคม บุคคลจะต้องเชื่อว่าตนมีประสิทธิภาพทางการเมืองสามารถก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองได้โดยการเลือกตั้งหรือวิธีอื่น

1.3 เคารพมติของเสียงข้างมาก ยอมรับฟังความคิดเห็นของคนอื่นและกล้าแสดงความคิดเห็น

1.4 ยอมรับนับถือผู้อื่นเท่า ๆ กับตนเอง

2. จะต้องเป็นผู้มีสติปัญญาเป็นประชาธิปไตย คือ

2.1 มีความรู้ความเข้าใจในหลักการและกติกาดemocracy เช่น เรื่องหลักเสรีภาพ หลักความเสมอภาค หลักการปกครองตนเอง หลักเหตุผล หลักการปกครอง ด้วยเสียงข้างมาก หลักการยินยอม หลักกฎหมาย หลักศีลธรรม การปกครองแบบรัฐสภาของไทย และการรู้จักรับผิดชอบต่อสิทธิ หน้าที่ของตน

2.2 รู้จักขอบเขต สิทธิ หน้าที่ของตน

2.3 รู้จักคิดอย่างมีเหตุผล สามารถแยกแยะผิดชอบชั่วดี

2.4 รู้จักคิดอย่างมีเหตุผล สามารถแยกแยะผิดชอบชั่วดี

3. จะต้องมีทักษะในการใช้กระบวนการปกครองระบอบประชาธิปไตย คือ การเข้ามีส่วนร่วมในกิจกรรมกลุ่มโดยคำนึงถึงผลประโยชน์ต่อส่วนรวมเป็นสำคัญ เช่น คณะกรรมการ สภา ชุมนุม สโมสร กลุ่มวิชาชีพ สมาคม ฯลฯ

4. จะต้องมีบุคลิกภาพที่เป็นประชาธิปไตย คือ

- 4.1 มีความรับผิดชอบในตนเอง
- 4.2 มีระเบียบวินัยในตนเอง
- 4.3 มีเหตุผล และมีความเชื่อมั่นในตนเอง
- 4.4 มีความซื่อสัตย์ สุจริต ยุติธรรม
- 4.5 มองโลกในแง่ดี มีความคิดสร้างสรรค์
- 4.6 มีน้ำใจเป็นนักกีฬา
- 4.7 เคารพในสิทธิและหน้าที่ของบุคคลอื่น
- 4.8 มีความต้องการประชาธิปไตย

5. จะต้องมีวิถีชีวิตที่เป็นประชาธิปไตย คือ มีการปฏิบัติตนในการอยู่ร่วมกับบุคคลอื่นอย่างเป็นประชาธิปไตย เช่น ให้ความเสมอภาคระหว่างบุคคล ให้เกียรติซึ่งกันและกัน ปฏิบัติตามสิทธิหน้าที่ของตนโดยไม่ก้าวก่ายสิทธิหน้าที่ของบุคคลอื่น ใช้เสียงข้างมากและเหตุผลในการตัดสินใจ ตัดสินปัญหา เคารพและปฏิบัติตามกฎหมายและกฎเกณฑ์ของสังคม เข้าร่วมกิจกรรมที่เป็นประโยชน์ต่อสังคมหรือส่วนรวมและพยายามมีส่วนร่วมในการปกครอง มีความเป็นผู้นำผู้ตามที่ดี

4. บทบาทของครูสังคมศึกษา ในการพัฒนาคุณลักษณะประชาธิปไตย

ในสถาบันการศึกษา ครูเป็นบุคคลที่มีบทบาทและหน้าที่พัฒนาและถ่ายทอดความเป็นประชาธิปไตยให้แก่ผู้เรียนโดยตรง จะเป็นผู้มีบทบาทในการอบรมและมีส่วนในการสร้างสิ่งแวดล้อมนอกบ้านหรือบรรยากาศในโรงเรียนให้เป็นสิ่งแวดล้อมที่ดีมีความอบอุ่นแบบประชาธิปไตย ถ้าหากเด็กมาจากครอบครัวที่บรรยากาศหรือสิ่งแวดล้อมไม่ดี ครูจะต้องเป็นผู้มีส่วนในการแก้ไขและส่งเสริมสิ่งที่ดีให้ ในปัจจุบันได้พูดถึงการสอนประชาธิปไตยกันมากขึ้น ประชาธิปไตยเป็นสิ่งที่ต้องการให้นักเรียนมีความรู้ความเข้าใจ มีทัศนคติที่ดีต่อระบอบประชาธิปไตย มีโอกาสได้ปฏิบัติจริง โดยการปกครองตนเอง การเคารพสิทธิและรับฟังผู้อื่น มีความรับผิดชอบ (สมศักดิ์ พันธุ์วัฒนา, 2533: 12) ดังนั้น ในการจัดการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาคุณลักษณะประชาธิปไตยให้นักเรียน นักการศึกษาหลายท่านได้เสนอแนะลักษณะและบทบาทของครูที่จะเอื้อต่อความสำเร็จในการจัดการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาคุณลักษณะประชาธิปไตยให้นักเรียนไว้ในหลายแง่มุม ดังต่อไปนี้

4.1 บทบาทในการเป็นแบบอย่างของครูด้านบุคลิกภาพและวิถีชีวิตประชาธิปไตย

จรรยา สุภาพ (2520: 8) ได้กล่าวถึงความสำคัญของบทบาทครูไว้ดังนี้

1. เนื่องด้วยครูมีความใกล้ชิดกับนักเรียน นอกเหนือจากบิดามารดาแล้ว ครูเป็นบุคคลที่นักเรียนได้มีโอกาสอยู่ใกล้ชิด ทำให้เกิดอิทธิพลต่อจิตใจของนักเรียน

2. ความสำคัญของตัวครูอันเนื่องมาจากบทบาทของครู ซึ่งทำให้เป็นที่ยอมรับนับถือของสังคมนั้น เนื่องจากครูมีบทบาทต่อการพัฒนาสังคมอย่างมากมาย เช่น

2.1 เป็นผู้มั่งใจความรู้ ซึ่งก่อให้เกิดความเข้าใจรับรู้เรื่องต่าง ๆ รู้จักตัดสินใจวิเคราะห์เหตุผล และนำไปสู่การอยู่รอด

2.2 ศีลธรรมของครู เป็นกลไกควบคุมทางสังคมที่มีความละเอียดอ่อน และได้ผลยิ่งกว่ากฎหมาย

2.3 บทบาทด้านวัฒนธรรม และปรับปรุงวัฒนธรรมให้ดีขึ้น นับได้ว่าครูมีส่วนในการดำรงไว้ซึ่งวัฒนธรรม และปรับปรุงให้ดีขึ้น

2.4 ด้านการเมือง ครูนับว่ามีบทบาทสำคัญในการปลูกฝังให้นักเรียนได้เรียนรู้ถึงการเมือง เอกราช อธิปไตย ให้นักเรียนมีความรู้ความเข้าใจในด้านการเมืองอย่างถูกต้อง

2.5 ด้านสังคม ครูมีส่วนสำคัญในการทำให้นักเรียนได้เรียนรู้ถึงการสานผลประโยชน์ของหมู่ชน และความยุติธรรม

2.6 ด้านการพัฒนา ครูมีบทบาทในการก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง การแก้ไข ปัญหา การรู้จักนำเอาของใหม่ ๆ มาใช้ และสอนให้รู้จักความมีหลักเกณฑ์ มีขั้นตอน และความ เป็นปึกแผ่น

2.7 ความมั่นคง ครูมีบทบาทสำคัญในการสร้างสรรค้้นนักเรียนให้เกิดความพร้อม คุณภาพ ความสามารถในการทำงานร่วมกันเป็นหมู่และมีวัตถุประสงค์ที่แน่นอน

ศุกร ศรีแสน (2526: 195) ได้ให้ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับคุณลักษณะของครูผู้สอน เพื่อพัฒนาประชาธิปไตยว่า ผู้สอนจะต้องมีความเป็นประชาธิปไตยและพร้อมที่จะนำไปสอนผู้เรียน โดยครูจะต้องเป็นผู้นำเป็นนักบุกเบิกแก้ปัญหาและสนใจในเรื่องของสังคม และปัญหาของสังคม อย่างกว้างขวาง เปิดโอกาสให้ผู้เรียนได้แสดงความคิดเห็น ตามแนวทางแห่งประชาธิปไตย

ชิน ขำเพชร (2527: 30, 32) ได้กล่าวถึงคุณลักษณะของครูในโรงเรียนประชาธิปไตยดีเด่นไว้โดยสรุปได้ดังนี้

1. ครูวางตัวเป็นกันเองกับนักเรียน เป็นทั้งเพื่อน ทั้งพี่ เป็นผู้แนะนำนักเรียน

2. ครูไม่เป็นเผด็จการผู้หวังดี แต่วางตัวเป็นนักประชาธิปไตยทางการสอนที่เอាការเอางาน
3. ครูถือว่างานสอนเป็นงานที่สนุกเพลิดเพลิน
4. ครูทุกคนรู้สึกเป็นอิสระที่จะพูดว่ามีอะไรไม่ดีในโรงเรียน มีอะไรบ้างที่เป็นปัญหาในความรู้สึกของตัวเอง และมีความเชื่อมั่นว่าปัญหาที่เขารู้สึกนั้นจะได้รับการแก้ไขและกันำที่จะแก้ไขได้
5. ครูทุกคนมีความรู้สึกว่าเป็นเจ้าของโรงเรียน และมีการแสดงออกถึงความเป็นเจ้าของ

สำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติ (2528) ได้กำหนดบุคลิกภาพที่เป็นแบบอย่างที่ดีของครูไว้ว่า ครูควรมีความยุติธรรม ยิ้มแย้มแจ่มใสเป็นกันเองกับนักเรียน ยอมรับความแตกต่างระหว่างบุคคล รับฟังความคิดเห็นของนักเรียน มีความมั่นคงทางอารมณ์ อุดทน และรักเด็กอย่างจริงใจ

เจียรนัย พงษ์ศิริวาทย์ (2528: 19) กล่าวถึงบทบาทของครูที่มีประสิทธิภาพในการพัฒนาคุณลักษณะประชาธิปไตยให้แก่ นักเรียนว่า จะต้องเป็นคนยุติธรรม มีลักษณะประชาธิปไตย รับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น มีเมตตา มีความเบิกบาน เป็นตัวของตัวเอง ตื่นตัวอยู่เสมอ มีเสน่ห์ มีความรับผิดชอบ

สำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติ (2530: 62, 64) ได้เสนอลักษณะของครูที่เอื้อต่อการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาประชาธิปไตยแก่นักเรียนไว้ดังนี้

1. มีความยุติธรรม รับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น
2. ยอมรับความแตกต่างของนักเรียนแต่ละคน
3. ยิ้มแย้มแจ่มใสเป็นกันเองกับนักเรียน กระตุ้นให้นักเรียนกล้าแสดงออก
4. มีความมั่นคงทางอารมณ์ มีความอดทน อดกลั้น
5. เป็นผู้ประสานงานทำให้นักเรียนได้แสดงออกมากที่สุด
6. มีความรักเมตตาเด็กอย่างจริงใจ
7. มีความรับผิดชอบต่อการทำงาน มีความกระตือรือร้นและมีความสุขกับการทำงาน

สมศักดิ์ พันธุ์วัฒนา (2533: 10-11) ได้กล่าวถึงคุณลักษณะของครูที่เอื้อต่อการปลูกฝังแนวคิดประชาธิปไตยในโรงเรียนไว้ว่า ครูต้องเป็นตัวอย่างที่ดีเกี่ยวกับประชาธิปไตยให้กับ

นักเรียน ครูต้องมีความรู้ความเข้าใจประชาธิปไตยดีพอ และเข้าใจถึงพฤติกรรมต่าง ๆ ของนักเรียนในวัยต่าง ๆ ถ้าครูเข้าใจถึงพฤติกรรมที่นักเรียนแสดงออกได้ก็จะทำให้สามารถเสริมรากฐานความรู้สึกละและความคิดให้กับนักเรียนเพิ่มเติมได้เต็มที่ เมื่อนักเรียนนั้นจะโตขึ้นเป็นผู้ใหญ่ที่มีการปรับตัวดี มีบุคลิกภาพที่มั่นคงสมบูรณ์ต่อไปภายหน้า

ครูทอง ชนบท (2534: 12-13) ได้กล่าวถึงบทบาทของครูในการจัดกิจกรรมเพื่อพัฒนาคุณลักษณะประชาธิปไตยให้แก่ักเรียนไว้ว่า ในการจัดกิจกรรมเพื่อพัฒนาประชาธิปไตยในโรงเรียน บทบาทของครูที่สำคัญคือ บทบาทในการเป็นแบบอย่างที่ดีให้แก่ักเรียน นั่นคือ ครูจะต้องสร้างบุคลิกภาพของนักประชาธิปไตยให้เกิดขึ้นกับตนเองเสียก่อน

สวัสดิ สายประสิทธิ์ และคณะ (2534: 38) ได้กล่าวว่า คุณลักษณะของครูในด้านวุฒิของครู เจตคติของครูต่อการสอน และความสม่ำเสมอในการปฏิบัติงานของครูเป็นองค์ประกอบที่สำคัญอย่างหนึ่งในการปรับปรุงคุณภาพการเรียนการสอน เพราะครูที่มีคุณวุฒีย่อมมีส่วนสำคัญในการปรับปรุงการเรียนการสอนในด้านความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ การนำความรู้ใหม่ ๆ ที่สร้างสรรค์เข้ามาใช้ในการเรียนการสอน หากครูมีความรู้สึกละที่ดีต่อการสอนต่อักเรียน และมาปฏิบัติงานด้วยความตั้งใจโดยสม่ำเสมอแล้ว จะทำให้การปรับปรุงคุณภาพการเรียนการสอนทำได้ดียิ่งขึ้นซึ่งรวมถึงกิจกรรมการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาประชาธิปไตยด้วย

ทิสนา เขมมณี (2536: 76-77) ได้ให้ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับลักษณะบุคลิกภาพของครูสังคมนักศึกษาว่า ครูต้องเป็นผู้มีเจตคติที่ถูกต้องตามแบบประชาธิปไตย (Democratic Attitudes) การกระทำ หรือพฤติกรรมของครู คำพูด หรือท่าทีของครูที่แสดงออกมานั้นย่อมบอกให้ทราบถึงความรู้สึกละนึกคิดของครูได้ดี และครูที่มีเจตคติแบบประชาธิปไตย จะมีพฤติกรรมดังนี้

1. ให้มีความยุติธรรมต่อักเรียนโดยทั่วกัน ไม่เลือกฐานะ เชื้อชาติ ศาสนา
2. ถือว่าักเรียนทุกคนมีศักดิ์และสิทธิเสมอกัน ในฐานะเป็นมนุษย์ ครูจะต้องส่งเสริมักเรียนทุกคนตามความถนัด สนใจ และสามารถ
3. มีใจกว้างยินดีฟังคำถามักเรียน และยินดีตอบเสมอ ไม่คิดว่าเด็กงอแงดี
4. ครูคิดและเชื่อว่าักเรียนทุกคนแสดงความคิดเห็นอย่างบริสุทธิ์ใจ มิใช่ตั้งใจจะดูหมิ่น หรือหักล้าง ครูยินดีรับฟังเสมอ
5. ครูจะต้องรู้สึกละว่า "ฉันอาจจะไม่เห็นด้วยกับความคิดของเธอ แต่ฉันจะต่อสู้จนลมหายใจสุดท้ายของฉัน เพื่อให้เธอได้แสดงความคิดเห็นออกมา" และครูพยายามกระตุ้นให้ักเรียนทุก ๆ คน แสดงความคิดเห็นโดยยึดถือความคิดว่า "มันเป็นสิทธิของข้าพเจ้าที่จะแสดงความคิดเห็น เพื่อประโยชน์ของส่วนรวม"

6. ฝึกฝนให้นักเรียนแสดงความคิดเห็นอย่างมีเหตุผล และให้ช่วยกันคิดอย่างรอบคอบ ก่อนจะลงมติตัดสินใจเกี่ยวกับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง
7. รู้จักขอโทษ และรู้จักให้อภัย
8. รู้จักให้เกียรติซึ่งกันและกัน ยกย่องผู้ทำความดี

จากคุณลักษณะต่าง ๆ ของครูดังที่นักการศึกษาหลาย ๆ ท่านกล่าวมาข้างต้น น่าจะเป็นปัจจัยหรือส่วนสำคัญยิ่งต่อความสำเร็จในการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาคุณลักษณะประชาธิปไตยให้แก่นักเรียน ซึ่งพอจะสรุปคุณลักษณะที่สำคัญของครูในการเป็นแบบอย่างที่ดี ดังนี้

1. ครูผู้สอนต้องมีความรู้ความเข้าใจ มีทักษะและเจตคติในเรื่องของประชาธิปไตยที่ดีพอ สามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการสอนได้
2. ครูผู้สอนต้องคอยเป็นที่เลี้ยงที่ดี ให้คำปรึกษา ติดตามดูแลนักเรียนอย่างใกล้ชิด
3. ครูผู้สอนต้องรับผิดชอบต่อหน้าที่และเสียสละ มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์
4. ครูผู้สอนต้องเป็นแบบอย่างด้านประชาธิปไตยแก่นักเรียนและบุคคลทั่วไป
5. ครูผู้สอนต้องเป็นผู้มีเหตุผล มีความมั่นคงทางอารมณ์ รับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น และความสามารถของผู้อื่น
6. ครูผู้สอนมีความสามัคคี ทำงานเป็นทีม และพัฒนาตัวเองอยู่เสมอ
7. ต้องปฏิบัติตนอย่างมีระเบียบวินัย และมีความยุติธรรม
8. ให้เกียรติผู้อื่น และยอมรับในความแตกต่างระหว่างบุคคล
9. เป็นผู้นำ เป็นนักบุกเบิกแก้ปัญหา และสนใจในเรื่องของสังคม และปัญหาของสังคมอย่างกว้างขวาง
10. เปิดโอกาสให้ผู้เรียนได้แสดงความคิดเห็น ตามแนวทางประชาธิปไตย
11. วางตัวเป็นกันเองกับนักเรียน เป็นทั้งเพื่อน ทั้งพี่ และผู้แนะนำนักเรียน
12. ใจกว้าง มีความเข้าใจบุคคล หรือกลุ่มคนที่มีความแตกต่างไปจากตน
13. มีความเบิกบานแจ่มใส เป็นตัวของตัวเอง

4.2 บทบาทของครูในการจัดกิจกรรมการเรียนการสอน

สุนทร อมรวิวัฒน์ (2520: บทนำ) ได้ให้ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับบทบาทครูไว้ ดังนี้ ครูเป็นบุคคลที่มีบทบาทสำคัญในการแนะแนวแก่เด็ก ตลอดจนชี้แจงให้เด็กเกิดความศรัทธาเชื่อถือในหลักการปกครอง ซึ่งครูจะต้องพยายามให้นักเรียนแสดงออกในการริษษาผลประโยชน์ของส่วนรวม โดยจัดการเรียนการสอนและกิจกรรมต่าง ๆ ให้นักเรียนได้มีโอกาสแสดงความคิดเห็น ความสามารถในการฝึกประชาธิปไตยในโรงเรียนเพื่อเป็นพื้นฐานในการสอนทางการเมืองแก่นักเรียน

การฝึกพื้นฐานทางการเมือง ให้แก่นักเรียน วิธีที่ดีคือ ฝึกฝนให้นักเรียนมีความเฉลียวฉลาดรักษาผลประโยชน์ของส่วนรวมโดยการจัดให้นักเรียน ได้มีส่วนร่วมในขบวนการกลุ่มให้มาก

ทิตานา แชมมณี และคณะ (2522: 55) ได้กล่าวถึงบทบาทของครูในการนำหลักสูตรการสอนกลุ่มสัมพันธ์ไปปฏิบัติ อันเป็นการเรียนการสอนที่จะทำให้นักเรียนมีวิถีชีวิตประชาธิปไตย ได้ สรุปได้ดังนี้

1. ครูควรพยายามจัดการเรียนการสอนให้ผู้เรียนมีโอกาสเข้าร่วมในกิจกรรมการเรียนให้ทั่วถึงกันและกันมากที่สุดเท่าที่จะทำได้ เพราะการที่ผู้เรียนได้มีบทบาทต่าง ๆ จะช่วยให้ผู้เรียนเกิดความพร้อม ความกระตือรือร้นที่จะเรียน และเรียนอย่างมีชีวิตชีวา

2. ครูควรพยายามจัดการเรียนการสอนให้ผู้เรียนมีโอกาสเรียนรู้จากกลุ่มให้มากที่สุด เพราะมนุษย์เป็นสัตว์สังคม จำเป็นต้องอาศัยอยู่ร่วมกับผู้อื่น ซึ่งความคิด ความรู้สึกในลักษณะกลุ่มนี้จะช่วยให้ผู้เรียนเกิดความรู้ความเข้าใจ และเรียนรู้ที่จะปรับตัวให้สามารถอยู่และทำงานร่วมกับผู้อื่นได้ดีขึ้น

3. ครูควรพยายามจัดการเรียนการสอน ส่งเสริมให้ผู้เรียนได้พยายามค้นหาและพบคำตอบด้วยตนเอง ทั้งนี้เพราะการค้นพบความจริงใด ๆ ด้วยตนเองนั้น ผู้เรียนจะจดจำได้ดี และจะมีผลก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมได้มากกว่าการเรียนรู้ที่ได้รับการบอกเล่าจากผู้อื่น

4. ครูควรพยายามเน้นให้ผู้เรียนได้คิดวิเคราะห์ถึงกระบวนการต่าง ๆ ในการแสวงหาคำตอบด้วย ไม่ใช่มุ่งแต่ที่คำตอบแต่อย่างเดียวโดยไม่คำนึงถึงกระบวนการ และวิธีการที่ได้คำตอบนั้นมา

5. ครูควรจัดกระบวนการเรียนการสอนส่งเสริมให้ผู้เรียนได้มีโอกาสคิดค้นหาแนวทางที่จะนำความรู้ ความเข้าใจที่ได้รับจากการเรียนไปใช้ในชีวิตประจำวัน รวมทั้งพยายามติดตามผลการปฏิบัติของผู้เรียนด้วย

สำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติ (2523: 4, 10, 16, 22) ได้ให้ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับบทบาทและพฤติกรรมของครูผู้สอน และครูที่ปรึกษากิจกรรมประชาธิปไตยในการพัฒนาคุณลักษณะประชาธิปไตยให้นักเรียนไว้ว่าควรมีบทบาท และพฤติกรรมดังนี้

พฤติกรรมของครูผู้สอนในการพัฒนานักเรียนเรื่องวิถีชีวิตประชาธิปไตย

1. ใช้กระบวนการกลุ่มในการจัดกิจกรรมการเรียนการสอน
2. มีการเปลี่ยนแปลงสมาชิกกลุ่มและบทบาทของสมาชิกในการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนอย่างสม่ำเสมอ
3. ชี้แนะให้มีการสร้างข้อตกลงร่วมกันทั้งในและนอกห้องเรียน
4. กระตุ้นให้นักเรียนมีการศึกษาค้นคว้าหาความรู้ด้วยตัวเอง

5. มีบรรยากาศในการเรียนการสอนประชาธิปไตย

พฤติกรรมของครูผู้สอนในการพัฒนานักเรียนเรื่องระบบประชาธิปไตย

1. กระตุ้นให้นักเรียนสมัครเป็นสมาชิกกลุ่ม (สี)
2. แนะนำวิธีการเลือกตั้งและกระตุ้นให้นักเรียนสนใจการเลือกตั้ง
3. ชี้แนะหลักเกณฑ์ในการเลือกบุคคลที่จะเป็นตัวแทนของกลุ่ม (สี)
4. กระตุ้นให้นักเรียนสนใจ และติดตามการทำงานของกลุ่ม (สี) ของตนเอง
5. กระตุ้นและเป็นที่ปรึกษาแก่นักเรียนในการกำหนดและควบคุมนโยบาย

พฤติกรรมของครูที่ปรึกษาในการพัฒนานักเรียนเรื่องระบบประชาธิปไตย

1. ชี้แนะแนวทางในการศึกษาเรื่องระเบียบการตั้งกลุ่มแก่นักเรียน
2. ร่วมเป็นที่ปรึกษาในการกำหนดนโยบายของกลุ่ม (สี)
3. แนะนำให้คำปรึกษาเกี่ยวกับหลักเกณฑ์และวิธีดำเนินงานกิจกรรมกลุ่ม
4. ติดตามการปฏิบัติงานของกลุ่ม (สี) ทุกขั้นตอน

ชิน ขำเพชร (2527: 30-32) ได้กล่าวถึงบทบาทของครูในโรงเรียนประชาธิปไตยไว้ว่า

1. ครูต้องสร้างบรรยากาศใหม่ ๆ ขึ้นทั้งในโรงเรียนและในห้องเรียน ทำให้นักเรียนกล้าพูดกล้าทำ กล้าคิด มีความรับผิดชอบมากขึ้น มีเหตุผลมากขึ้น
2. ครูต้องเป็นผู้กระตุ้น ทำทายนักเรียนให้คิด ให้ทำ มีการโต้ตอบด้วยเหตุผล เพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็นระหว่างครูกับนักเรียนอยู่เสมอ
3. ครูเปิดโอกาสให้นักเรียนคิดเอง ทำเอง โดยมีครูเป็นผู้แนะนำ เป็นที่ปรึกษา อันจะส่งผลให้นักเรียนสามารถปกครองกันเองได้
4. ครูทุกคนทำงานร่วมกันเป็นทีม เป็นคณะ
5. คณะครูในโรงเรียนมีการประชุมเพื่อสรุปผลการทำงาน วิเคราะห์และให้ข้อเสนอแนะแก่กันและกัน เพื่อปรับปรุงแก้ไขการทำงาน
6. ครูทุกคนมีส่วนร่วมในการวางจุดมุ่งหมาย ช่วยกันสร้างภาพอนาคตของโรงเรียน ช่วยกันวางแผนปฏิบัติงาน ช่วยกันกำหนดวินัยในการทำงาน แบ่งงานรับผิดชอบโดยทั่วถึง ครูทุกคนทุ่มเทแรงงานไปที่การบรรลุจุดมุ่งหมายของหลักสูตร จุดมุ่งหมายของโรงเรียนและชุมชน

กรมสามัญศึกษา (2528: 84) ได้กล่าวถึงบทบาทของครูในการจัดกิจกรรมเพื่อพัฒนาประชาธิปไตยในโรงเรียนไว้ว่า

1. ส่งเสริมให้นักเรียนได้แสดงความคิดเห็นมากที่สุดเท่าที่จะทำได้

2. ส่งเสริมให้นักเรียนได้ซักถามปัญหาเมื่อมีสิ่งสงสัย
3. ส่งเสริมให้นักเรียนมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ
4. ส่งเสริมให้นักเรียนนำวิธีการ หลักการและเหตุผลจากบทเรียนไปใช้แก้ปัญหา

ในสังคมและในชีวิตประจำวัน

5. ส่งเสริมให้นักเรียนมีอิสระในการเลือกวิธีเรียนหลายบทเรียนตามขอบเขตของหลักสูตร
6. ฝึกหัดให้นักเรียนมีความรับผิดชอบ
7. จัดสิ่งแวดล้อมในโรงเรียนให้เป็นประชาธิปไตย
8. เปิดโอกาสให้นักเรียนได้ทราบกฎเกณฑ์สำหรับหมู่คณะของนักเรียนเอง

สำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติ (2528) ได้กล่าวถึง บทบาทของครูในการจัดกิจกรรมส่งเสริมและพัฒนาประชาธิปไตยนอกห้องเรียนไว้ว่า ระบบประชาธิปไตยที่สมบูรณ์จะต้องเกิดจากการที่ประชาชนมีวิถีชีวิตประชาธิปไตยควบคู่ไปกับการดำรงชีวิตในสังคมที่มีการปกครองในระบอบประชาธิปไตย ซึ่งจะต้องฝึกฝนตั้งแต่เยาว์วัย ให้นักเรียนได้เรียนรู้เรื่องระบบประชาธิปไตยจากการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนที่จัดขึ้นเพื่อฝึกฝนให้นักเรียนได้ร่วมมือกันทำงานในรูปของคณะกรรมการที่ได้จากการเลือกตั้ง ซึ่งครูจะมีบทบาทในการช่วยเหลือให้คำแนะนำนักเรียนทุกชั้นตอน ทั้งนักเรียนที่สมัครเลือกตั้ง การแถลงนโยบาย และนักเรียนผู้ออกเสียงเลือกตั้งและการที่ครูจะเข้าไปช่วยเหลือให้คำแนะนำนักเรียนนั้น ครูจะต้องกำหนดบทบาทของตนเองให้ชัดเจนเสียก่อน แล้วปฏิบัติตามบทบาทที่กำหนดไว้อย่างเคร่งครัด

บทบาทของครูจะเป็นที่ปรึกษาให้คำแนะนำ เสนอแนะให้นักเรียนมีความเข้าใจในกระบวนการปฏิบัติงานแต่ละชั้นตอน และคอยดูแลให้นักเรียนปฏิบัติถูกต้อง หากไม่ถูกต้องหรือไม่เข้าใจ ครูจะช่วยแนะนำเพื่อการแก้ไข

สำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติ (2530: 138) ได้กล่าวถึง บทบาทและหน้าที่ของครูในการจัดกิจกรรมโดยเน้นการใช้กระบวนการกลุ่มในการพัฒนาคุณลักษณะประชาธิปไตยว่า ในการทำงานกลุ่ม ครูในฐานะเป็นผู้ให้คำแนะนำช่วยเหลือนักเรียนควรปฏิบัติดังนี้

1. ยอมรับฟังความคิดเห็นของสมาชิกทุกคน
2. ปฏิบัติงานร่วมกับนักเรียนในงานที่ครูพิจารณาเห็นว่าควรทำ
3. กระตุ้นให้ทุกคนมีส่วนร่วมในการปฏิบัติงาน

4. ให้ที่ประชุมตัดสินใจในปัญหาต่าง ๆ โดยครูไม่ตัดสินใจเสียเอง เว้นแต่นักเรียนจะตัดสินใจผิดพลาด เพราะความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ ครูจะคัดค้านและให้นักเรียนตัดสินใจใหม่

5. นำมติที่ประชุมไปปฏิบัติจริง
6. พยายามสร้างมนุษยสัมพันธ์ด้วยความจริงใจ
7. ให้ความยุติธรรมแก่ทุกคนในกลุ่ม
8. ช่วยแนะนำให้การอภิปรายอยู่ในประเด็น
9. ใช้เทคนิคต่าง ๆ ของกระบวนการกลุ่มเพื่อฝึกให้นักเรียนปกครอง

วินิจ เกตุขำ (อ้างถึงใน สุกิตติ บุญเอก, 2530) ได้กล่าวถึงบทบาทของครูไว้ดังนี้

1. มีการส่งเสริมให้นักเรียนได้เรียนโดยการกระทำ
2. มีการส่งเสริมให้นักเรียนทำงานเป็นหมู่ โดยกระบวนการกลุ่มมีการปรึกษาหารือกัน การแบ่งงานกันทำ การมีส่วนร่วม ร่วมมือกัน และการประเมินผล
3. มีการตอบสนองของความต้องการ
4. มีการส่งเสริมความสัมพันธ์ระหว่างวิชาอื่น ๆ ในหลักสูตรเป็นอย่างดี
5. มีการใช้อุปกรณ์การสอน
6. มีการส่งเสริมความคิดริเริ่ม และความคิดสร้างสรรค์
7. มีการส่งเสริมการดำเนินชีวิตแบบประชาธิปไตย
8. มีการวัดผลประเมินผลการเรียนการสอนอยู่ทุกระยะ
9. มีการเร้าความสนใจอยู่เสมอ

สุจริต คงกะพัน (2533: 12-13) ได้ให้ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับบทบาทของครูในการจัดกิจกรรมการเรียนการสอน ดังนี้ ในการเรียนการสอนนักเรียนจะต้องมีส่วนร่วมทำกิจกรรม และกิจกรรมเหล่านั้นเปิดโอกาสให้นักเรียนได้ฝึกฝนนิสัยประชาธิปไตยอย่างเต็มที่ ครูจะทำหน้าที่เป็นผู้จัดกิจกรรมหลากหลายให้นักเรียนปฏิบัติ หรือครูทำหน้าที่อำนวยความสะดวกในการเรียนให้นักเรียน มิใช่เป็นผู้บอกวิชา หรือถ่ายทอดวิชาให้นักเรียน

กระทรวงศึกษาธิการ (2533: 27) ได้กล่าวถึงบทบาทของครูในการจัดการเรียนการสอนไว้ว่า การจัดการเรียนการสอนโดยให้ผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง ครูลดบทบาทเป็นเพียงผู้กำกับนั้นไม่ได้หมายความว่าครูจะได้นั่งอยู่เฉย ๆ แต่ครูจะต้องปรับบทบาทของตัวเองมาทำหน้าที่เป็นผู้จัดการ เป็นผู้ดำเนินการวางแผนจัดกิจกรรมการเรียนการสอนให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้มากที่สุด ครูจะต้องศึกษาหลักสูตรให้เข้าใจและปรับเนื้อหากระบวนการและทฤษฎีการเรียนการสอนต่าง ๆ ให้เข้ากับ

สภาพแวดล้อมที่จะเอื้ออำนวยให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้ ครูจะต้องกำหนดกิจกรรมที่จะให้ผู้เรียนปฏิบัติอย่างหลากหลายและเหมาะสมสอดคล้องกับท้องถิ่น เมื่อดำเนินการสอนไปตามแผนแล้วครูจะต้องประเมินผลการปฏิบัติตามบทบาทของตนว่า มีข้อดี ข้อเสีย อย่างไร แล้วปรับปรุงให้ดีขึ้นจนครูเกิดความรู้สึกชื่นชมในการปฏิบัติงานของตนเองที่ได้พยายามทำอย่างดีที่สุด

ครูทอง ชนบท (2534: 12-13) ได้ให้ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับบทบาทของครูในการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนในห้องเรียนไว้ดังนี้ การสอนและบรรยากาศการเรียนการสอน ควรเป็นไปอย่างสบายที่สุด มีการเปิดโอกาสให้นักเรียนได้แสดงความคิดเห็น และซักถามเป็นระยะ ซึ่งจะทำให้ให้นักเรียนรู้สึกว่าได้มีส่วนร่วมในบทเรียนอย่างแท้จริง และบรรยากาศด้านการควบคุมหรือการปกครอง ครูควรให้ผู้แทนนักเรียนมีส่วนร่วมพิจารณาวางกฎระเบียบที่ใช้บังคับในโรงเรียนกับฝ่ายครู อันจะช่วยให้อำนาจระเบียบ ที่ออกมา นั้นไม่แข็งกระด้างจนทำให้นักเรียนรู้สึกอึดอัดหรือปฏิบัติไม่ได้

จากแนวคิดและข้อเสนอแนะของนักการศึกษาหลายท่านดังกล่าวมา สามารถกล่าวโดยสรุปได้ถึงการพัฒนาคุณลักษณะประชาธิปไตยให้แก่แก่นักเรียนนั้นเป็นบทบาทและหน้าที่ของครู โดยเฉพาะครูสังคมศึกษา โดยการจัดกิจกรรมการเรียนการสอน ทั้งกิจกรรมในหลักสูตรและเสริมหลักสูตร ทั้งโดยการสอนสอดแทรกทัศนคติที่ถูกต้อง ในเรื่องประชาธิปไตยให้แก่แก่นักเรียน เพื่อให้มีทักษะกระบวนการ การมีส่วนร่วมในระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตยละมีวิถีชีวิตตามแบบประชาธิปไตยโดยใช้กระบวนการกลุ่มให้นักเรียนได้ลงมือปฏิบัติจริง ได้อภิปรายแสดงออกซึ่งความคิดเห็น ครูเป็นผู้กำกับติดตามดูแลและให้ข้อเสนอแนะ รวมทั้งครูจะต้องเป็นผู้มีบุคลิกภาพและพฤติกรรมในการดำเนินชีวิตเป็นแบบประชาธิปไตย เพื่อเป็นแบบอย่างที่ดีแก่นักเรียนซึ่งครูจะต้องมีความรู้ความเข้าใจในหลักการ แนวคิดและปรัชญาของประชาธิปไตยอย่างถูกต้องเสียก่อน จึงจะเอื้อต่อการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาคุณลักษณะประชาธิปไตยได้เป็นผลสำเร็จตามนโยบายของชาติ

4.3 บทบาทของครูในการจัดบรรยากาศในชั้นเรียน

พรณี ชูทัย (2522: 261-263) ได้สรุปแนวคิดของนักจิตวิทยาว่า องค์ประกอบ 6 ประการที่ครูต้องคำนึงในการสร้างบรรยากาศในชั้นเรียนที่จะช่วยให้นักเรียนสามารถพัฒนาความสำเร็จในการเรียนได้ ดังนี้

1. บรรยากาศที่ท้าทาย (Challenge) ครูผู้สอนกระตุ้นให้กำลังใจและความเชื่อมั่นในความสามารถของนักเรียน เพื่อให้นักเรียนประสบผลสำเร็จในการเรียน

2. บรรยากาศที่มีอิสระ (Freedom) นักเรียนมีอิสระที่จะเลือกตัดสินใจที่จะศึกษาค้นคว้า บรรยากาศเช่นนี้จะก่อให้เกิดการเรียนรู้ นักเรียนมีความมั่นใจในตนเองและไม่เกิดความตึงเครียด

3. บรรยากาศที่มีการยอมรับนับถือ (Respect) ครูให้ความยอมรับนับถือนักเรียน นักเรียนจะรู้สึกว่าคุณค่า มีความมั่นใจในตนเอง ซึ่งเป็นสิ่งที่มีผลดีต่อการร่วมทำกิจกรรมต่าง ๆ ของนักเรียน

4. บรรยากาศที่มีความอบอุ่น (Warmth) ครูมีความเข้าใจเป็นมิตร ยอมรับ ตลอดจนให้ความช่วยเหลือจะทำให้เกิดนักเรียนเกิดความอบอุ่น สบายใจอยากเข้าไปติดต่อกับ สิ่งเหล่านี้จะส่งผลมายังการเรียนของนักเรียน บรรยากาศที่มีความอบอุ่น การช่วยเหลือซึ่งกันและกันและนักเรียนรู้ว่าครูเอื้ออาทร จะทำให้นักเรียนเกิดความรู้สึกรักในโรงเรียนและรักที่จะเรียน

5. บรรยากาศการควบคุม (Control) เป็นความจำเป็นที่ครูจะต้องฝึกให้นักเรียนมีระเบียบวินัยแต่มีได้อยู่ภายใต้การควบคุมลงโทษ โดยครูผู้สอนที่เข้มแข็งทำความเข้าใจความสำคัญของระเบียบแก่นักเรียนก่อน

6. บรรยากาศของความสำเร็จ (Success) เป็นการเห็นชอบจากครูที่มีความสำคัญต่อนักเรียน จะมีผลต่อความสำเร็จในการกระทำกิจกรรมต่าง ๆ โดยเน้นการพูดถึงจุดที่นักเรียนประสบความสำเร็จมากกว่าพูดเกี่ยวกับความล้มเหลว

สิริวรรณ ศรีพหล (2526: 172-174) ได้ให้ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับการจัดบรรยากาศในชั้นเรียน ว่ามีเป้าหมายเพื่อให้นักเรียนเกิดการเรียนรู้ได้ดี มีความรู้ความเข้าใจในเนื้อหาวิชาที่เรียน เป็นคนคิดเป็น ทำเป็น แก้ปัญหาได้ มีเหตุผล มีเจตคติที่ดี และมีวิถีชีวิตแบบประชาธิปไตย ดังนั้น การจัดบรรยากาศในชั้นเรียนจึงต้องเอื้อให้นักเรียนได้พัฒนาในสิ่งดังกล่าว ครูจึงควรปฏิบัติดังนี้

1. บรรยากาศของการเรียนการสอนในชั้นเรียน ครูต้องเปิดโอกาสให้นักเรียนได้มีพัฒนาการในทางสติปัญญา จิตใจ อารมณ์ และสังคมอย่างเต็มที่ โดยการฝึกฝนการดำเนินชีวิตของนักเรียน ฝึกฝนการใช้สติปัญญาคือมีกระบวนการในการคิดอย่างมีเหตุผล การมีเจตคติที่ดีต่อผู้อื่น การใช้ชีวิตอยู่ร่วมกับผู้อื่นอย่างมีความสุข รวมทั้งการมีสัมพันธภาพที่ดีต่อผู้อื่นอีกด้วย

2. การจัดบรรยากาศในห้องเรียนที่ดีต้องส่งเสริมให้นักเรียนมีทักษะในการควบคุมตนเองและรับผิดชอบตนเอง โดยให้นักเรียนได้ปฏิบัติกิจกรรมการเรียนรู้ด้วยตนเองให้มากที่สุด ให้โอกาสนักเรียนในการค้นหาวិธีทางการเรียนด้วยตนเอง โดยครูคอยให้คำแนะนำและแก้ไข ปัญหาที่อาจเกิดขึ้น

3. การจัดบรรยากาศในห้องเรียนที่ดี จะต้องส่งเสริมให้นักเรียนให้มีความคิดและแนวการปฏิบัติแบบประชาธิปไตย ทั้งนี้อาจเริ่มมาจากครูเป็นตัวอย่างที่ดี มีลักษณะความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตย เปิดโอกาสให้นักเรียนได้แสดงความคิดเห็นอย่างเสรี ยอมรับมติของกลุ่ม

จิรวัดมน์ นิลเนตร (2528: 28) ได้กล่าวถึงการจัดบรรยากาศในชั้นเรียนไว้ว่า บรรยากาศในชั้นเรียนแบบประชาธิปไตยมีความสำคัญในการเสริมสร้างการเรียนรู้และการพัฒนา ด้านสติปัญญาของผู้เรียน รวมทั้งการปลูกฝังคุณลักษณะที่จำเป็นทั้งหลายแก่ผู้เรียน ไม่ว่าจะเป็นลักษณะการเป็นผู้นำ ความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ ความร่วมมือร่วมใจในการทำงานเป็นหมู่คณะ ความรับผิดชอบต่องาน ความเชื่อมั่นในตนเอง พฤติกรรมกล้าแสดงออก รวมทั้งบุคลิกภาพและสุขภาพจิตที่ดีของผู้เรียน

นพพงษ์ บุญจิตราดุลย์ (2529: 107-110) ได้เสนอการสร้างบรรยากาศที่จะก่อให้เกิดพฤติกรรมปฏิสัมพันธ์ที่ดีให้เกิดขึ้นในโรงเรียน ดังนี้

1. ปฏิสัมพันธ์ระหว่างนักเรียนกับครู ผู้บริหารจะต้องเป็นผู้สร้างบรรยากาศให้นักเรียนและครูผู้สอนอยู่ร่วมกันด้วยความรู้สึกเป็นมิตร มิใช่ตกอยู่ในอำนาจของความกลัว กล่าวคือ การเรียนรู้จะเกิดขึ้นเมื่อบรรยากาศในชั้นเรียนที่ครูให้คำบรรยายแล้วนักเรียนกล้าที่จะซักถามปัญหา หรือตอบปัญหา กล้าอภิปรายแสดงความคิดเห็นโดยครูไม่แสดงอาการโกรธเมื่อถูกซักถาม หรือนักเรียนอภิปรายไม่ถูกต้องตามเจตคติของตน นอกชั้นเรียนก็เป็นสิ่งจำเป็นและจะช่วยส่งเสริมบรรยากาศในชั้นเรียนให้เกิดความเป็นมิตรยิ่งขึ้น ครูจะต้องเปิดโอกาสให้นักเรียนได้พบ ซักถามหรือวางตนเป็นมิตรกับนักเรียนนอกชั้นเรียนด้วย ผู้บริหารควรจัดสถานที่ที่จะให้ครูกับนักเรียนได้พบกัน ต้องให้มีขึ้นนอกชั้นเรียน เช่น มีห้องให้นักเรียนและครูพบกันง่ายและเปิดโอกาสให้พบได้ตลอดเวลาที่เราให้มี (Open door policy)

2. ปฏิสัมพันธ์ระหว่างนักเรียนกับนักเรียน การเรียนรู้้นอกจากนักเรียนจะได้รับจากครูแล้ว ยังเกิดจากนักเรียนกับนักเรียนแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกันเอง ซึ่งภาษาและท่าทางของคนในวัยเดียวกันจะสื่อให้เกิดการเรียนรู้เข้าใจกันเร็วขึ้น ดังนั้น การจัดอำนวยความสะดวกที่เพื่อให้นักเรียนได้มีโอกาสศึกษาร่วมกัน แลกเปลี่ยนความคิดเห็นกันและทำงานร่วมกันเป็นการสร้างบรรยากาศของสังคมที่เป็นกันเองระหว่างนักเรียนด้วยกันอีกด้วย

สำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติ (2528) ได้กล่าวถึงบทบาทครูไว้ดังนี้ ครูจำเป็นที่จะต้องจัดห้องเรียนให้เอื้อสำหรับการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาประชาธิปไตยด้วย ดังนั้น ครูจึงมีบทบาทเกี่ยวกับการจัดห้องเรียนให้เอื้อต่อการจัดกิจกรรมการเรียนการสอน เพื่อให้สามารถจัดกิจกรรมการเรียนการสอนเป็นไปอย่างได้ผล และเป็นการฝึก

กระบวนการประชาธิปไตยไปพร้อมกัน โดยจัดให้นักเรียนนั่งเป็นกลุ่มเพื่อฝึกให้นักเรียนได้รู้จักทำงานตามกระบวนการประชาธิปไตย ให้นักเรียนมีเสรีภาพในการเคลื่อนไหวตามข้อตกลงของห้องเรียน และครูคอยดูแลการปกครองตนเองของนักเรียนในการเข้าร่วมกิจกรรมกลุ่ม

จิรภา สุนทรลิต (2534: 41-44) ได้เสนอแนะการจัดห้องเรียนเพื่อให้เด็กได้มีส่วนร่วมในการเรียนการสอนในลักษณะต่าง ๆ คือ จัดโต๊ะเรียนรูปครึ่งวงกลม โดยจัดโต๊ะไว้กึ่งกลางด้านหน้า จัดโต๊ะเรียนเป็นรูปวงกลมเล็ก ๆ หลายวง จัดกลุ่มเล็ก ๆ ให้นักเรียนนั่งล้อมรอบโต๊ะทำงาน และจัดโต๊ะยาวหน้าชั้นสำหรับนักเรียน 3-5 คน นักเรียนที่เหลือนั่งตามโต๊ะเรียนซึ่งจัดเป็นครึ่งวงกลม

จากข้อเสนอแนะของนักการศึกษาทั้งหลายที่กล่าวมา จึงสามารถกล่าวโดยสรุปได้ว่า บรรยากาศในชั้นเรียนแบบประชาธิปไตยมีความสำคัญในการเสริมสร้างพัฒนาการเรียนรู้และพัฒนาด้านสติปัญญาของผู้เรียน รวมทั้งการพัฒนาคุณลักษณะประชาธิปไตยทั้งหลายให้แก่ผู้เรียนทั้งคุณลักษณะด้านความรู้ความเข้าใจในระบอบประชาธิปไตย คุณลักษณะด้านทักษะการมีส่วนร่วมในระบอบประชาธิปไตย ด้านบุคลิกภาพและวิถีชีวิตที่เป็นประชาธิปไตย ซึ่งครูผู้สอนมีบทบาทในการจัดบรรยากาศในชั้นเรียนให้เอื้อต่อการพัฒนาประชาธิปไตย โดยมีวิธีการดังต่อไปนี้

1. สร้างบรรยากาศระหว่างนักเรียนและครูผู้สอนด้วยความเป็นกัลยาณมิตร โดยการเปิดโอกาสให้นักเรียนได้พูดคุย ชักถาม อภิปราย แสดงความคิดเห็น
2. สร้างบรรยากาศของความเป็นกันเองระหว่างนักเรียนด้วยกัน โดยการจัดบรรยากาศให้นักเรียนได้ศึกษาร่วมกัน แลกเปลี่ยนความคิดเห็น ทำงานร่วมกันและให้นักเรียนได้ปฏิบัติกิจกรรมด้วยตนเองให้มากที่สุด
3. จัดบรรยากาศที่มีอิสระให้นักเรียนมีอิสระที่จะเลือกตัดสินใจที่จะศึกษาค้นคว้า และครูให้ความยอมรับ ให้นักเรียนเกิดความมั่นใจในตนเอง
4. ครูเปิดโอกาสให้นักเรียนฝึกฝนการดำเนินชีวิต ฝึกฝนการใช้สติปัญญาในการคิดอย่างมีเหตุผล มีเจตคติที่ดีต่อผู้อื่น มีบรรยากาศของการควบคุม ฝึกให้นักเรียนมีระเบียบวินัย โดยครูเป็นผู้สอนชี้แจง ให้คำปรึกษา แนะนำให้เกิดความเข้าใจแก่นักเรียน
5. จัดบรรยากาศในชั้นเรียนที่ดี โดยเริ่มจากครูเป็นตัวอย่างที่ดี มีลักษณะเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตย เปิดโอกาสให้นักเรียนได้แสดงความคิดเห็นอย่างเสรี และให้การยอมรับนับถือนักเรียน
6. จัดสภาพห้องเรียน โต๊ะเรียนที่เหมาะสมต่อการเรียนร่วมกัน ให้นักเรียนได้มีส่วนร่วมในการเรียนการสอน

3. การจัดบรรยากาศในห้องเรียนที่ดี จะต้องส่งเสริมนักเรียนให้มีความคิดและแนวการปฏิบัติแบบประชาธิปไตย ทั้งนี้อาจเริ่มมาจากครูเป็นตัวอย่างที่ดี มีลักษณะความเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตย เปิดโอกาสให้นักเรียนได้แสดงความคิดเห็นอย่างเสรี ยอมรับมติของกลุ่ม

จิรวัดณ์ นิลเนตร (2528: 28) ได้กล่าวถึงการจัดบรรยากาศในชั้นเรียนไว้ว่า บรรยากาศในชั้นเรียนแบบประชาธิปไตยมีความสำคัญในการเสริมสร้างการเรียนรู้และการพัฒนา ด้านสติปัญญาของผู้เรียน รวมทั้งการปลูกฝังคุณลักษณะที่จำเป็นทั้งหลายแก่ผู้เรียน ไม่ว่าจะเป็นลักษณะการเป็นผู้นำ ความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ ความร่วมมือร่วมใจในการทำงานเป็นหมู่คณะ ความรับผิดชอบต่องาน ความเชื่อมั่นในตนเอง พฤติกรรมกล้าแสดงออก รวมทั้งบุคลิกภาพและสุขภาพจิตที่ดีของผู้เรียน

นพพงษ์ บุญจิตราดุลย์ (2529: 107-110) ได้เสนอการสร้างบรรยากาศที่จะก่อให้เกิดพฤติกรรมปฏิสัมพันธ์ที่ดีให้เกิดขึ้นในโรงเรียน ดังนี้

1. ปฏิสัมพันธ์ระหว่างนักเรียนกับครู ผู้บริหารจะต้องเป็นผู้สร้างบรรยากาศให้นักเรียนและครูผู้สอนอยู่ร่วมกันด้วยความรู้สึกเป็นมิตร มิใช่ตกอยู่ในอำนาจของความกลัว กล่าวคือ การเรียนรู้จะเกิดขึ้นเมื่อบรรยากาศในชั้นเรียนที่ครูให้คำบรรยายแล้วนักเรียนกล้าที่จะซักถามปัญหา หรือตอบปัญหา กล้าอภิปรายแสดงความคิดเห็นโดยครูไม่แสดงอาการโกรธเมื่อถูกซักถาม หรือนักเรียนอภิปรายไม่ถูกต้องตามเจตคติของตน นอกชั้นเรียนก็เป็นสิ่งจำเป็นและจะช่วยส่งเสริมบรรยากาศในชั้นเรียนให้เกิดความเป็นมิตรยิ่งขึ้น ครูจะต้องเปิดโอกาสให้นักเรียนได้พบ ซักถามหรือวางตนเป็นมิตรกับนักเรียนนอกชั้นเรียนด้วย ผู้บริหารควรจัดสถานที่ที่จะให้ครูกับนักเรียนได้พบกัน ต้องให้มีขึ้นนอกชั้นเรียน เช่น มีห้องให้นักเรียนและครูพบกันง่ายและเปิดโอกาสให้พบได้ตลอดเวลาที่เราให้มี (Open door policy)

2. ปฏิสัมพันธ์ระหว่างนักเรียนกับนักเรียน การเรียนรู้นอกจากนักเรียนจะได้รับจากครูแล้ว ยังเกิดจากนักเรียนกับนักเรียนแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกันเอง ซึ่งภาษาและท่าทางของคนในวัยเดียวกันจะสื่อให้เกิดการเรียนรู้เข้าใจกันเร็วขึ้น ดังนั้น การจัดอำนวยความสะดวกที่เพื่อให้นักเรียนได้มีโอกาสศึกษาร่วมกัน แลกเปลี่ยนความคิดเห็นกันและทำงานร่วมกันเป็นการสร้างบรรยากาศของสังคมที่เป็นกันเองระหว่างนักเรียนด้วยกันอีกด้วย

สำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติ (2528) ได้กล่าวถึงบทบาทครูไว้ดังนี้ ครูจำเป็นที่จะต้องจัดห้องเรียนให้เอื้อสำหรับการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาประชาธิปไตยด้วย ดังนั้น ครูจึงมีบทบาทเกี่ยวกับการจัดห้องเรียนให้เอื้อต่อการจัดกิจกรรมการเรียนการสอน เพื่อให้สามารถจัดกิจกรรมการเรียนการสอนเป็นไปอย่างได้ผล และเป็นการฝึก

กระบวนการประชาธิปไตยไปพร้อมกัน โดยจัดให้นักเรียนนั่งเป็นกลุ่มเพื่อฝึกให้นักเรียนได้รู้จักทำงานตามกระบวนการประชาธิปไตย ให้นักเรียนมีเสรีภาพในการเคลื่อนไหวตามข้อตกลงของห้องเรียน และครูคอยดูแลการปกครองตนเองของนักเรียนในการเข้าร่วมกิจกรรมกลุ่ม

จิรภา สุนทรสิต (2534: 41-44) ได้เสนอแนะการจัดห้องเรียนเพื่อให้เด็กได้มีส่วนร่วมในการเรียนการสอนในลักษณะต่าง ๆ คือ จัดโต๊ะเรียนรูปครึ่งวงกลม โดยจัดโต๊ะไว้กึ่งกลางด้านหน้า จัดโต๊ะเรียนเป็นรูปวงกลมเล็ก ๆ หลายวง จัดกลุ่มเล็ก ๆ ให้นักเรียนนั่งล้อมรอบโต๊ะทำงาน และจัดโต๊ะยาวหน้าชั้นสำหรับนักเรียน 3-5 คน นักเรียนที่เหลือนั่งตามโต๊ะเรียนซึ่งจัดเป็นครึ่งวงกลม

จากข้อเสนอแนะของนักการศึกษาทั้งหลายที่กล่าวมา จึงสามารถกล่าวโดยสรุปได้ว่า บรรยากาศในชั้นเรียนแบบประชาธิปไตยมีความสำคัญในการเสริมสร้างพัฒนาการเรียนรู้และพัฒนาด้านสติปัญญาของผู้เรียน รวมทั้งการพัฒนาคุณลักษณะประชาธิปไตยทั้งหลายให้แก่ผู้เรียนทั้งคุณลักษณะด้านความรู้ความเข้าใจในระบบประชาธิปไตย คุณลักษณะด้านทักษะการมีส่วนร่วมในระบบประชาธิปไตย ด้านบุคลิกภาพและวิถีชีวิตที่เป็นประชาธิปไตย ซึ่งครูผู้สอนมีบทบาทในการจัดบรรยากาศในชั้นเรียนให้เอื้อต่อการพัฒนาประชาธิปไตย โดยมีวิธีการดังต่อไปนี้

1. สร้างบรรยากาศระหว่างนักเรียนและครูผู้สอนด้วยความเป็นกัลยาณมิตร โดยการเปิดโอกาสให้นักเรียนได้พูดคุย ชักถาม อภิปราย แสดงความคิดเห็น
2. สร้างบรรยากาศของความเป็นกันเองระหว่างนักเรียนด้วยกัน โดยการจัดบรรยากาศให้นักเรียนได้ศึกษาร่วมกัน แลกเปลี่ยนความคิดเห็น ทำงานร่วมกันและให้นักเรียนได้ปฏิบัติกิจกรรมด้วยตนเองให้มากที่สุด
3. จัดบรรยากาศที่มีอิสระให้นักเรียนมีอิสระที่จะเลือกตัดสินใจที่จะศึกษาค้นคว้า และครูให้ความยอมรับ ให้นักเรียนเกิดความมั่นใจในตนเอง
4. ครูเปิดโอกาสให้นักเรียนฝึกฝนการดำเนินชีวิต ฝึกฝนการใช้สติปัญญาในการคิดอย่างมีเหตุผล มีเจตคติที่ดีต่อผู้อื่น มีบรรยากาศของการควบคุม ฝึกให้นักเรียนมีระเบียบวินัย โดยครูเป็นผู้สอนที่เข้มแข็ง ให้คำปรึกษา แนะนำให้เกิดความเข้าใจแก่นักเรียน
5. จัดบรรยากาศในชั้นเรียนที่ดี โดยเริ่มจากครูเป็นตัวอย่างที่ดี มีลักษณะเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตย เปิดโอกาสให้นักเรียนได้แสดงความคิดเห็นอย่างเสรี และให้การยอมรับนับถือนักเรียน
6. จัดสภาพห้องเรียน โต๊ะเรียนที่เหมาะสมต่อการเรียนร่วมกัน ให้นักเรียนได้มีส่วนร่วมในการเรียนการสอน

7. จัดบรรยากาศในห้องเรียนให้นักเรียนได้ปฏิบัติกิจกรรมการเรียนรู้ด้วยตนเองให้มากที่สุด ให้ออกาสนักเรียนในการค้นหาวิธีการเรียนรู้ด้วยตนเอง โดยครูคอยให้คำแนะนำและแก้ไข

5. การจัดกิจกรรมการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาคุณลักษณะประชาธิปไตยให้แก่นักเรียน

การพัฒนาและถ่ายทอดความเป็นประชาธิปไตยให้แก่ประชาชนในชาตินั้น มีหลายสถาบันที่ทำหน้าที่ให้ความรู้ ความเข้าใจ ให้มีทักษะในการปฏิบัติ และมีทัศนคติที่ดีต่อระบบประชาธิปไตยทั้งโดยตรงและโดยอ้อม สถาบันที่สำคัญที่ทำหน้าที่โดยตรงในการพัฒนาและถ่ายทอดความเป็นประชาธิปไตยให้แก่สมาชิกของสังคมนั้น ๆ ได้แก่ สถาบันการศึกษา (ชวนพิศ ทองทวี, 2527: 40) ซึ่งนักทฤษฎีทางสังคมและการเมืองได้ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการศึกษากับประชาชนกับประชาธิปไตยแล้วมีความเห็นว่า การศึกษาตั้งแต่ระดับการอ่านออกเขียนได้ขึ้นไป จะช่วยเสริมทัศนคติ ค่านิยม และความเชื่อ ซึ่งสนับสนุนสถาบันประชาธิปไตย และการศึกษายังเป็นเครื่องมือทำให้ประชาชนมีความสามารถผสมผสานวัฒนธรรมและการงานอาชีพของแต่ละบุคคลให้เกิดประโยชน์อย่างเต็มที่ และเพื่อให้บรรลุเป้าประสงค์นี้ได้ การศึกษาจึงจะต้องปฏิรูปกระบวนการเรียนการสอนและหลักสูตรอย่างแท้จริง (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2541: 20) นักการศึกษาหลายท่านได้ให้แนวคิดและเสนอแนะรูปแบบวิธีการในการจัดกิจกรรมการเรียนการสอน ทั้งกิจกรรมในหลักสูตรและกิจกรรมเสริมหลักสูตร ตลอดจนวิธีการประเมินความเป็นนักประชาธิปไตยของนักเรียน เพื่อพัฒนาคุณลักษณะประชาธิปไตยให้แก่เรียนในหลายแง่มุม ดังนี้

สนานจิตร์ สุคนธ์ทรัพย์ (2525: 155-159) ได้เสนอแนะว่าโรงเรียนประชาธิปไตยควรมีลักษณะดังนี้

1. จะต้องมียุทธการระบุนิว้เป็นลายลักษณ์อักษร
2. มีการปฏิบัติจริง มีสภาพแวดล้อม และผู้บริหารที่เป็นประชาธิปไตย
3. ครูในโรงเรียนจะต้องมีการเตรียมทั้งเนื้อหาวิชาที่จะต้องสอนตามหลักสูตรและการเตรียมความรู้ความเข้าใจเรื่องประชาธิปไตยไว้เป็นอย่างดี
4. เตรียมใจในการที่จะพบกับบรรยากาศต่าง ๆ ภายในโรงเรียน
5. ต้องเปิดโอกาสให้นักเรียนได้แสดงบทบาทมากที่สุด
6. มีการจัดกิจกรรมกลุ่ม ให้ออกาสนักเรียนได้มีส่วนร่วมในการประเมินผลงาน
7. ทำตัวเป็นกันเองกับนักเรียนทุกคน และจะต้องสังเกตพฤติกรรมของนักเรียนอยู่ตลอดเวลาเมื่อพบปัญหาต้องรีบแก้ไข

8. จะต้องคอยชี้แนะเพื่อให้นักเรียนเกิดความคิดด้วยตนเอง นักเรียนในโรงเรียนประชาธิปไตยก็ต้องมีความรับผิดชอบ

เกรียง กীরติกร (2527: 50) ได้ให้แนวคิดในการพัฒนาคุณลักษณะประชาธิปไตยไว้ว่า

1. เด็กต้องการแสดงออก ต้องการรู้ ต้องการทำ ต้องการมีส่วนร่วม เป็นหน้าที่ของโรงเรียน ของครูจะต้องส่งเสริมและทะล่อมให้เด็กได้แสดง ได้รู้ ได้ทำ และร่วมในทางที่ถูกที่ควรตามวัยและระดับ อย่าสกัด แต่ก็อย่าปล่อยตามใจชอบของเด็ก

2. เด็กเป็นผู้มีความคิด มีปัญญาตามวัยของเด็ก การยอมรับฟังความคิดเห็นของเด็ก โดยเหตุที่ครูมีความคิด มีปัญญา มีประสบการณ์ มีสติมากกว่า จึงใช้คุณความดีที่เหนือกว่าชี้แจงแก่เด็กด้วยเหตุผล และทะล่อมความคิดเห็นของเด็กให้ถูกทาง ให้เหมาะสมแก่วัย และระดับสติปัญญาของเด็ก

3. พยายามสร้างบรรยากาศในห้องเรียน ในโรงเรียนให้เป็นประชาธิปไตยทั้งในแง่การสอน การปกครอง นั่นคือ วิธีสอนที่ส่งเสริมการแสดงความคิดเห็น การเป็นคนมีเหตุผล ความคิดริเริ่ม ความคิดสร้างสรรค์ การค้นคว้าหาความรู้ไม่ใช่ครูพูดแต่ผู้เดียวตลอดเวลาหรือให้นักเรียนจดตามไปท่องจำ

4. ควรระลึกถึงความจริงที่ว่า เราไม่ต้องการให้ประเทศใดมาแทรกแซงในกิจการภายในประเทศของเรา โรงเรียนก็เช่นเดียวกัน ขอให้ทำความเข้าใจกับครูและนักเรียนของเราให้ตระหนักในเรื่องนี้ ฉะนั้นการปลูกฝังประชาธิปไตยในโรงเรียนของเราเป็นหน้าที่ของเรา เราต้องทำต้องส่งเสริมนักเรียนของเราในทางที่ถูกที่ควร อย่าเปิดช่องว่างให้หน่วยงานนอกเข้ามาแทรกแซงเพราะสาเหตุเราไม่ส่งเสริม เราไม่ทำ

5. เกี่ยวกับพลังของครู กระทรวงศึกษาธิการไม่ปรารถนาเห็นครูใหญ่ อาจารย์ใหญ่ หรือผู้อำนวยการ บริหารงานวิชาการ อธิการ งานปกครอง งานบริหารภายในโรงเรียน โดยลำพังความคิดของตนเองแต่คนเดียว แต่ปรารถนาให้มีคณะกรรมการจากครูเข้าช่วย

นอกจากนี้ได้เสนอแนะว่า วิธีการจัดประชาธิปไตยในโรงเรียนมีหลายวิธีที่สำคัญ คือ การบริหารโรงเรียนของอาจารย์ใหญ่ การตั้งสภานักเรียน การจัดชั้นเรียน และวิธีการสอนของครู รวมทั้งการจัดกิจกรรมต่าง ๆ ให้แก่นักเรียนแต่อย่างไรก็ตามหากกระบวนการการศึกษาไม่เอื้ออำนวยคือ ไม่มีการกระจายอำนาจตามหลักการประชาธิปไตย ผู้บริหารโรงเรียนรวมทั้งบุคลากรในสถานศึกษาไม่มีจิตใจเป็นนักประชาธิปไตย ไม่มีพฤติกรรมเป็นประชาธิปไตย โครงการส่งเสริมประชาธิปไตยที่กระทรวงศึกษาธิการกำหนดไว้ก็จะไม่สามารถบรรลุผลสำเร็จได้

สำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติ (2528) ได้เสนอแนะไว้ในคู่มือการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาประชาธิปไตยในโรงเรียนไว้ว่า " . . . องค์ประกอบสำคัญส่วนหนึ่งของการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาประชาธิปไตยคือ การฝึกฝนให้นักเรียนได้ทำกิจกรรมต่าง ๆ ในแต่ละกลุ่มประสบการณ์ ด้วยวิธีการกระบวนการกลุ่ม ซึ่งจะช่วยสร้างเสริมประชาธิปไตยให้นักเรียนได้มากที่สุด การจัดกิจกรรมการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาประชาธิปไตยไม่ได้หมายถึงการแยกสอนเนื้อหาเกี่ยวกับประชาธิปไตยเพียงอย่างเดียว หรือเรียนแต่เรื่องประชาธิปไตยตลอดทั้งวัน หากหมายถึงการใช้ทุกเนื้อหา ทุกกิจกรรมที่ครูให้นักเรียนเป็นสื่อในการฝึกนักเรียนให้เกิดทั้งความรู้ตามเนื้อหาวิชา และเกิดวิถีชีวิตประชาธิปไตย . . . "

ข้อเสนอแนวปฏิบัติในการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาประชาธิปไตยมีดังต่อไปนี้

1. ปัจจัยนำเข้า ได้แก่ องค์ประกอบต่าง ๆ ที่ทำให้เกิดกระบวนการเรียนการสอน คือ ครู นักเรียน เนื้อหาวิชาตามกลุ่มประสบการณ์ สื่อการเรียนการสอนและสภาพแวดล้อมที่เอื้อต่อการเรียนการสอน
2. กระบวนการเรียนการสอน เป็นส่วนสำคัญที่สุดในการพัฒนานักเรียนให้เกิดพฤติกรรมประชาธิปไตย ถ้าครูสามารถจัดกิจกรรมการเรียนการสอนที่ให้โอกาสนักเรียนร่วมกันทำร่วมกันวางแผนงาน ร่วมกันประเมินผล พฤติกรรมนักเรียนที่เกิดขึ้นจะมีแนวโน้มประชาธิปไตย
3. ผลที่เกิดขึ้น เมื่อครูสามารถจัดกิจกรรมการเรียนการสอนโดยใช้กระบวนการกลุ่มและฝึกให้นักเรียนได้รู้จักการสร้างข้อตกลงในห้องเรียน รู้จักควบคุมตนเอง และจัดกิจกรรมให้เหมาะสมกับเนื้อหาวิชาแล้ว ผลที่เกิดขึ้นในตัวนักเรียน ได้แก่ ความรู้ตามจุดประสงค์การเรียนรู้ และพฤติกรรมประชาธิปไตย บทบาทกระบวนการประชาธิปไตย

จิรัชค วีระสัย และคณะ (2537: 21-22) ได้ให้ข้อเสนอแนะในการส่งเสริมการเรียนรู้ของเยาวชนในด้านพฤติกรรมทางการเมืองในระบบประชาธิปไตยไว้ดังนี้

1. สถานศึกษาควรให้ความรู้ และปลูกฝังจริยธรรมที่ดีทางการเมืองในระบบประชาธิปไตย เปิดโอกาสให้นักเรียนแสดงความรู้ ความคิดเห็นทั้งในห้องเรียนและนอกห้องเรียน ให้นักเรียนได้แสดงความคิดเห็นแบบประชาธิปไตย หาแนวทางจัดกิจกรรมเสริมหลักสูตรเพื่อการส่งเสริมพฤติกรรมแบบประชาธิปไตย เช่น การเข้าค่ายประชาธิปไตย การทัศนศึกษาเยี่ยมชมสถานที่สำคัญทางประชาธิปไตย
2. ควรจัดให้มีเวทีแสดงออกซึ่งความเป็นประชาธิปไตยให้กับเยาวชน เช่น มีการจัดอภิปรายปัญหา และสถานการณ์ต่าง ๆ ทางการเมือง
3. ควรมีพฤติกรรมเป็นตัวอย่างที่ส่งเสริมความคิดและพฤติกรรมที่ดีและถูกต้องในระบบประชาธิปไตย

4. ควรสอดแทรกวิถีทางประชาธิปไตยที่ถูกต้องให้แก่เยาวชนได้รับทราบ
5. ให้รางวัลแก่สื่อมวลชน ที่มีผลงานในการส่งเสริมประชาธิปไตยแก่เยาวชน เช่น การประกาศเกียรติคุณ หรือรางวัลดีเด่น และให้มีการสรรเสริญ

ทินพันธุ์ นาคะตะ (2541: 246-255) ได้เสนอแนะถึง การพัฒนาการเมืองในระบบประชาธิปไตยไว้ว่า หากจะมีการพัฒนาการเมืองไปในแนวทางระบบประชาธิปไตย จะต้องมีการพัฒนาอุดมการณ์และวัฒนธรรมทางการเมืองควบคู่กันไปด้วย ดังรูปแบบและวิธีการดังต่อไปนี้

1. การพัฒนาอุดมการณ์ทางการเมือง ในการปกครองระบบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขของไทย เรายึดมั่นในอุดมการณ์ทางการเมืองทั่ว ๆ ไปอยู่ 4 ประการ ในรูปของคำขวัญ ที่จะช่วยให้สังคมไทยอยู่อย่างมั่นคงและสงบเรียบร้อยได้ คือ ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และรัฐธรรมนูญ เช่น การมีอุดมการณ์ในทางชาตินิยม มีความภาคภูมิใจในประเทศของตน ที่สามารถดำรงความเป็นเอกราชของชาติได้ตลอดมา ประเทศของเรารักษันติ เป็นประเทศที่มีอารยธรรม มีความสามารถในการปกครองตนเอง มีความเท่าเทียมกับประเทศอื่น จึงต้องพิทักษ์ชาติและป้องกันเอกราชไว้

2. การอบรมกล่อมเกล่าวัดชนธรรมหรือจิตใจ ให้เป็นแบบประชาธิปไตย เช่น การนิยามหลักการปกครองแบบประชาธิปไตย การเคารพในศักดิ์ศรี ความเสมอภาคและเสรีภาพของบุคคล รวมทั้งความสำนึกในหน้าที่พลเมือง โดยกระบวนการถ่ายทอดของสถาบันสำคัญ ๆ ได้แก่ ครอบครัว โรงเรียน ชุมชน สถานทำงาน สื่อมวลชน และจากการมีประสบการณ์กับกระบวนการทางการเมืองในทุกชั้นตอนของชีวิต

วิชัย วงษ์ใหญ่ (2543: 3-4) ได้ให้แนวคิดเกี่ยวกับขั้นตอนการพัฒนาคูณลักษณะประชาธิปไตยในด้านการเสริมสร้างความมีวินัยและความเป็นประชาธิปไตยไว้ดังนี้

ความมีวินัยและความเป็นประชาธิปไตยเป็นปัจจัยและองค์ประกอบที่สนับสนุนซึ่งกันและกัน การพัฒนาและเสริมสร้างความมีวินัยและความเป็นประชาธิปไตยจะต้องดำเนินการพร้อม ๆ กัน และมีขั้นตอนที่พัฒนา 2 ขั้นตอน ดังนี้

1. ขั้นสร้างความเคยชินและกลายเป็นนิสัย วินัย และประชาธิปไตยมีพื้นฐานมาจากวัยแรกของชีวิตที่มีการฝึกอบรมเลี้ยงดู มีกระบวนการเรียนรู้จากการเลียนแบบและการฝึกฝนจากพ่อแม่ผู้ปกครองและสังคมที่แวดล้อมไปพร้อม ๆ กัน จนเกิดการซึมซับและรับรู้เป็นคุณธรรมเกิดขึ้นภายในของจิตใจและปฏิบัติต่อมาอย่างต่อเนื่องจนกลายเป็นนิสัยของแต่ละบุคคล

2. ขั้นการใช้ปัญญาในการพัฒนาวินัยในตนเองและความเป็นประชาธิปไตยเมื่อเด็กโตขึ้น พัฒนาการความมีเหตุผลคือ ปัญญา สามารถเรียนรู้และใช้ปัญญาเข้าใจในผลของการ

กระทำที่เกิดขึ้น รู้จักคำนึงถึงความรู้สึกนึกคิดของตนเอง ของบุคคลอื่น การเสริมสร้างฝึกรอบรรมพัฒนาเด็กโดยใช้เหตุผลหรือปัญญาให้ฝึกปฏิบัติและการดำเนินชีวิตให้เด็กได้มีส่วนร่วมในการกำหนดข้อตกลง กฎกติกาของที่บ้าน ที่โรงเรียนและปฏิบัติตามข้อตกลงเหล่านั้น เพื่อให้เกิดความสงบและสันติสุข ฝึกให้เด็กได้ควบคุมตนเอง เข้าใจตนเองและผู้อื่น โดยใช้ปัญญาคือเหตุผลในการพัฒนาความมีวินัยในตนเองและความเป็นประชาธิปไตย เด็กจะเกิดความภาคภูมิใจและเห็นคุณค่าของตนเอง และเห็นคุณค่าของผู้อื่น

จากแนวคิดของนักการศึกษาที่กล่าวมาข้างต้น สามารถสรุปได้ว่า แนวคิดในการที่จะจัดกิจกรรมการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาคุณลักษณะประชาธิปไตยให้นักเรียน จะต้องประกอบด้วยปัจจัยและองค์ประกอบสำคัญที่จะเอื้อต่อการจัดกิจกรรมเพื่อพัฒนาคุณลักษณะประชาธิปไตยให้นักเรียน คือ

1. วิธีการสอนของครูและการจัดกิจกรรมต่าง ๆ ให้นักเรียน
2. การจัดชั้นเรียน หรือสภาพแวดล้อมในโรงเรียนและในห้องเรียน
3. เนื้อหาวิชาที่ใช้สอน
4. สื่อการเรียนการสอน
5. กระบวนการเรียนการสอนที่ให้นักเรียนได้ลงมือปฏิบัติจริง
6. บุคลิกภาพของครูผู้สอน
7. เจตคติของครูผู้สอน และผู้บริหารที่เป็นประชาธิปไตย

องค์ประกอบสำคัญเหล่านี้จะช่วยเสริมสร้างและพัฒนาคุณลักษณะประชาธิปไตยให้นักเรียนได้ ผลที่เกิดขึ้นในตัวนักเรียน ได้แก่ มีความรู้ความเข้าใจในกระบวนการปกครองระบอบประชาธิปไตยและหลักการของประชาธิปไตย มีทักษะในการมีส่วนร่วมในการปกครองแบบประชาธิปไตย ตลอดจนมีบุคลิกภาพและวิถีชีวิตที่เป็นประชาธิปไตย

5.1 รูปแบบและวิธีการการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนในห้องเรียนเพื่อพัฒนาคุณลักษณะประชาธิปไตยให้นักเรียน

กิจกรรมการเรียนการสอนประชาธิปไตยในห้องเรียน เป็นกิจกรรมการเรียนการสอนที่จัดตามหลักสูตร (สำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติ, 2528) ซึ่งนักการศึกษาหลาย ๆ ท่านได้ให้ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับวิธีการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนในห้องเรียนเพื่อพัฒนาคุณลักษณะประชาธิปไตยให้นักเรียนไว้ในหลายแง่มุม ดังต่อไปนี้

เกรียง กীরติกร (2527: 50) ได้เสนอวิธีการในการพัฒนาคุณลักษณะประชาธิปไตยว่า ต้องพยายามสร้างบรรยากาศในห้องเรียน ในโรงเรียนให้เป็นประชาธิปไตยทั้งในแง่การสอน การปกครอง ส่วนบทบาทที่เป็นผู้กระตุ้นให้นักเรียนสนใจและติดตามการทำงานของตัวแทน ประชาชนระดับท้องถิ่น หรือระดับประเทศนั้น ก็นับว่าเป็นสิ่งจำเป็นที่ครูสังคมศึกษาควรจะทำให้ ความสนใจ รวมทั้งเป็นผู้ชี้แนะหลักเกณฑ์ในการเลือกบุคคลที่จะเป็นตัวแทนของชุมชนต่าง ๆ หรือ สถานักเรียน ตลอดทั้งเป็นผู้ดูแลและติดตามการปฏิบัติงานของนักเรียนทุกชั้นตอน

คณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติ (2528: 130) ได้ให้ข้อเสนอแนะวิธีการใช้ กระบวนการกลุ่มเพื่อปลูกฝังความเป็นนักประชาธิปไตยแก่นักเรียนว่าควรปฏิบัติ ดังนี้

1. จัดตั้งกลุ่มสนใจ เพื่อศึกษาปัญหา ปรัชญาหรือเรื่องของกิจกรรมที่จะจัด รวมทั้งการตั้งจุดประสงค์ที่ต้องการ
2. เลือกกรรมการชั่วคราวเพื่อสะดวกในการปฏิบัติงาน
3. ประกาศเชิญชวนสมาชิกเข้ากลุ่ม
4. เตรียมการเลือกตั้งคณะกรรมการดำเนินงาน
5. เลือกตั้งกรรมการดำเนินงานด้วยวิธีการประชาธิปไตย
6. จัดตั้งคณะกรรมการให้ครบถ้วน
7. วางแผนการปฏิบัติงาน
8. วางเงื่อนไข ข้อตกลง จากมติของสมาชิก
9. สร้างระบบควบคุมการปฏิบัติงาน
10. ประเมินผลการปฏิบัติงานเป็นระยะ

รุ่ง แก้วแดง (อ้างถึงใน สำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติ, 2529: 13) ได้เสนอแนะรูปแบบในการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาประชาธิปไตยโดยสรุปว่า เราจะต้องบูรณาการแนวคิดเรื่องประชาธิปไตย โดยเน้นพฤติกรรม คารวธรรม สามัคคีธรรม และ ปัญญาธรรมเข้ากับการเรียนการสอนปกติ ผู้สอนต้องดำเนินการเรียนการสอนเป็นกระบวนการต่อเนื่องตั้งแต่เข้าจนกระทั่งเย็น ควรนำประชาธิปไตยเข้าไปใช้กับโครงการต่าง ๆ ที่มีมากมายในโรงเรียน และต้องพยายามนำวิถีชีวิตประชาธิปไตยระบบประชาธิปไตยเข้าสู่ชุมชนให้ได้ด้วย

ทิตนา เขมมณี (2530: 80, 86) ได้เสนอแนะรูปแบบการฝึกทักษะการทำงานกลุ่ม เพื่อสร้างคุณลักษณะประชาธิปไตยให้แก่ นักเรียนไว้ว่า ในการพัฒนาพฤติกรรมที่พึงประสงค์ให้เกิดขึ้นในตัวเด็กอย่างมั่นคงนั้นเด็กจำเป็นต้องเห็นความสำคัญและความจำเป็นของพฤติกรรมนั้น

เกิดการเห็นคล้อยตาม และยอมรับพฤติกรรมนั้น มีความรู้าพฤติกรรมนั้น ๆ เป็นอย่างไร จะทำให้เกิดขึ้นได้อย่างไร และต้องได้รับการฝึกฝนอย่างสม่ำเสมอจนเกิดเป็นนิสัย โดยมีหลักการฝึกดังนี้

1. ฝึกโดยบูรณาการสอดแทรกเข้าไปในการสอนเนื้อหาวิชาต่าง ๆ ที่สอนอยู่
2. ฝึกโดยอิงสิ่งที่นักเรียนได้เรียนไปแล้ว กล่าวคือ นักเรียนได้เรียนเนื้อหาบทไหนใครอะไรไป ครูก็ต้องฝึกให้นักเรียนนำความรู้ความเข้าใจนั้นมาใช้
3. ฝึกให้มากและสม่ำเสมอ จนกระทั่งนักเรียนได้พัฒนาทักษะนั้นจนชำนาญ
4. ฝึกให้มากเป็นพิเศษในทักษะที่นักเรียนขาดและทักษะที่ยาก
5. ในการฝึกทักษะใหม่จะต้องให้นักเรียนฝึกทักษะเก่าควบคู่ไปด้วย และการจะนำทักษะใดมาฝึกควบคู่ไปกับทักษะใหม่นั้น ให้พิจารณาให้เหมาะสมกับจุดมุ่งหมายและสถานการณ์

ศิริกาญจน์ ทองอินทร์ (2532: 21, 46) ได้กล่าวถึงวิธีการพัฒนาคุณลักษณะประชาธิปไตยให้แก่เด็กนักเรียนไว้ว่า เมื่อครูได้ฝึกฝนนักเรียนในห้องเรียนจนแน่ใจว่านักเรียนมีพฤติกรรมประชาธิปไตยแล้วจึงขยายการจัดกิจกรรมออกมาเป็นการจัดกิจกรรมนอกห้องเรียน ซึ่งโรงเรียนอาจให้นักเรียนจัดกิจกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งหรือหลาย ๆ อย่างได้ตามความเหมาะสมของโรงเรียน โดยกิจกรรมเหล่านั้นต้องเลือกคณะกรรมการเข้ามาดำเนินการ

ทิตินา แคมมณี (2536: 74-76) ได้ให้ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับวิธีดำเนินการของครูสังคมศึกษาในการฝึกประชาธิปไตยให้นักเรียนไว้ว่า ครูจะต้องปกครองนักเรียนตามแบบประชาธิปไตย และประพฤติปฏิบัติต่อนักเรียนตามแบบประชาธิปไตย ดังนี้

1. รับฟังความคิดเห็นของนักเรียน และเปิดโอกาสให้นักเรียนแสดงความคิดเห็นทั่วกันอย่างมีเหตุผล
2. ยอมรับความคิดเห็นที่ดีของนักเรียน ความคิดที่ดีครูก็ยอมรับและยกย่องชมเชย
3. จัดให้นักเรียนทำงานโดยขบวนการหมู่พวก (Group process)
4. จัดตั้งคณะกรรมการห้องเรียน (Class Committee) มีประธาน รองประธาน เลขานุการ เภรัญญิก ปฏิคม ผู้รายงานข่าว และกรรมการอื่น ๆ ให้คณะกรรมการดำเนินงานต่าง ๆ ของห้องเรียน เป็นการปลูกฝังอบรมประชาธิปไตยได้ดี
5. จัดเวลาแลกเปลี่ยนประสบการณ์ (Sharing Period) ให้นักเรียนได้ออกมาพูดหน้าชั้น แลกเปลี่ยนประสบการณ์กันโดยจัดให้มีประธาน (Chairman) ประจำสัปดาห์ให้ทำหน้าที่แทนครูคอยชี้ให้เพื่อนออกมาพูด คนละ 2-3 นาที หมุนเวียนไปให้ทั่วถึงกัน

6. ให้นักเรียนมีส่วนร่วมในการวางแผน (Teacher-Pupil's Planning) ในการทำกิจกรรมใด ๆ ของห้อง ครูควรให้นักเรียนได้ร่วมวางแผนงานกับครู วางวัตถุประสงค์ วิธีดำเนินงาน การแบ่งงาน การปฏิบัติหน้าที่ และการเสนอผลงานต่อหน้าชั้น

7. ให้นักเรียนร่วมในการวางระเบียบและกฎของห้องเรียน (Class Regulations) ระเบียบกฎของห้องนั้นควรให้นักเรียนได้ร่วมกันสร้างขึ้น เด็กจะเห็นความจำเป็นที่จะต้องมีการปฏิบัติ แล้วเด็กก็จะยินดีปฏิบัติตาม

8. เปิดโอกาสให้นักเรียนแสดงความสามารถตามความถนัด (Aptitude) ครูให้นักเรียนที่ถนัดพิเศษด้านต่าง ๆ กัน ออกมาแสดงความสามารถหน้าห้อง แล้วครู ยกย่อง ชมเชย ให้เพื่อน ๆ ปรบมือให้เกียรติ เป็นการชักจูงเด็กอื่น ๆ ให้รู้สึกว่ามีแต่ครูยังยกย่องชมเชยเพื่อนของตน เด็กก็จะเอาเยี่ยงอย่างทั้งเด็กยังจะเห็นด้วยว่าเพื่อนแต่ละคนมีความดีต่าง ๆ กัน แล้วรู้จักเคารพยกย่องกันและกัน

9. นำเอาวิธีสอนแบบอภิปรายปัญหามาใช้ (Class Discussion Method) วิธีสอนวิธีนี้ส่งเสริมให้นักเรียนได้ใช้ความคิดเชิงวิเคราะห์ (Analytic Thinking) คือ ความคิดหาเหตุผล ความคิดเปรียบเทียบ และการคิดพิจารณาเกี่ยวกับความสัมพันธ์ ทั้งเป็นการฝึกการรับฟัง การยอมรับ การยกย่องความคิดเห็นของกันและกันตามวิถีทางประชาธิปไตยได้ดีมาก

10. นำเอาวิธีสอนแบบหน่วยมาใช้ (Unit Teaching) การสอนแบบหน่วยนั้นเปิดโอกาสให้นักเรียนได้วางแผนร่วมกับครู แล้วส่งเสริม การทำงานเป็นหมู่ (Group Working) โดยใช้กระบวนการกลุ่มพวก (Group Process) ซึ่งจะเป็นโอกาสดีสำหรับครูที่จะได้ฝึกฝนอบรมประชาธิปไตยให้แก่ นักเรียนได้

11. นำเอาวิธีสอนแบบแก้ปัญหามาใช้ (Problem-Solving Method) วิธีสอนแบบแก้ปัญหาคือครูส่งคัมภีศาควรรนำมาใช้ก็เพราะเป็นวิธีสอนที่เปิดโอกาสให้นักเรียนได้วางแผนงานร่วมกับครู และได้ทำงานเป็นหมู่ ๆ ในการแก้ปัญห โดยใช้กระบวนการกลุ่มพวกเดียวกัน เป็นวิธีสอนที่จะส่งเสริมประชาธิปไตยได้ดียิ่งอีกวิธีหนึ่ง คือ นักเรียนจะใจกว้าง (Broadmindedness) ยอมรับฟัง ยอมรับความคิดเห็นผู้อื่น ยกย่องให้เกียรติกันและกัน เคารพความคิดเห็นกันและกัน แบ่งงานกันทำตามที่สามารถ รู้จักมีส่วนร่วม รู้จักร่วมมือ รู้จักรับผิดชอบ และเสียสละแก่หมู่พวก

12. จัดให้นักเรียนเลือกคนดีประจำห้องเรียน (The Very Important Persons = VIP) อาจจะให้ นักเรียนพิจารณาพฤติกรรมของเพื่อนในรอบเดือนหนึ่ง ๆ หรือเทอมหนึ่ง ๆ แล้วลงคะแนนเสียงลับเลือกคนดีของห้องขึ้นเดือนละ หรือเทอมละ 3-5 คน แล้วฝึกให้รู้จักให้เกียรติบุคคลที่เป็นคนดี

ปรัชญา เวสารัชช (2537: 286) ได้ให้แนวทางการจัดการเรียนการสอนให้นักเรียนมีเจตคติที่ดีต่อระบบการปกครองแบบประชาธิปไตยที่มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขว่า ครูก็ต้องใช้กระบวนการประชาธิปไตยในการจัดการเรียนการสอน เช่น

- จัดบรรยากาศในชั้นเรียนให้เป็นประชาธิปไตย
- จัดโอกาสให้นักเรียนได้ร่วมในกิจกรรมที่ใช้กระบวนการประชาธิปไตย เช่น คณะกรรมการห้องเรียน การลงคะแนนเสียงในการจัดการภายในชั้นเรียน
- เปิดโอกาสให้นักเรียนแสดงความคิดเห็นที่แตกต่างไปจากครู หรือคิดข้อสรุปของตนเองอย่างอิสระ

การใช้กระบวนการประชาธิปไตยในการสอนจะทำให้นักเรียนได้เรียนรู้เกี่ยวกับค่านิยมประชาธิปไตยและยอมรับอุดมการณ์ประชาธิปไตยอย่างมีเหตุผล

ใจจริง บุญเรืองรอด (2538: 86-92) ได้ให้ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนในห้องเรียนเพื่อพัฒนาคุณลักษณะประชาธิปไตยแก่นักเรียนไว้ดังนี้

การเรียนการสอนที่เป็นประชาธิปไตย

ก่อนสอนครูจะต้องยอมรับสิ่งต่อไปนี้ คือ

1. เราต้องยอมรับว่าเด็กสามารถคิดอะไรเองเป็น
2. ต้องยอมรับว่าครูมิใช่แหล่งความรู้หรือต้นตอของความรู้ที่มีอยู่อย่างเดียว ครูไม่อยู่ในฐานะที่จะทำทุกสิ่งทุกอย่างได้ถูกต้องตลอดไป
3. ต้องยอมรับเสรีภาพของเด็กที่จะแสดงความคิดเห็นของตน แม้ความคิดเห็นนั้นจะถูกต่องหรือไม่ก็ตาม เพราะเสรีภาพในการแสดงออกเป็นเสรีภาพขั้นมูลฐานของประชาธิปไตย
4. การแสวงหาความรู้ความจริงเป็นกระบวนการต่อเนื่องที่จะต้องทำตลอดชีวิตมิใช่จะทำแต่ในวัยเรียน เด็กไม่สามารถจะติดตามถามครูอยู่ได้ตลอดไป เขาจะต้องรู้จักแสวงหาความรู้จากแหล่งอื่น ๆ เช่น หนังสือ วิทยากร ของจริง ฯลฯ เมื่อเขาออกจากโรงเรียนแล้ว ดังนั้นจึงควรจะได้ฝึกฝนวิธีการใช้แหล่งวิชาไปตั้งแต่ต้น

การเรียนการสอนที่เป็นประชาธิปไตย จึงควรดำเนินการตามหลักการดังต่อไปนี้

- ก. ต้องเปิดโอกาสให้เด็กซักถาม และแสดงความคิดเห็นอย่างกว้างขวาง ครูจะต้องมีใจกว้าง มีความอดทนเยือกเย็น
- ข. ต้องไม่บังคับให้เด็กเชื่อถือสิ่งที่สอน โดยมีได้แสดงผลหรือข้อพิสูจน์ให้ประจักษ์แจ้ง
- ค. การให้เด็กมีโอกาสค้นพบความจริงและกฎเกณฑ์ในวิชาต่าง ๆ ด้วยตนเอง เท่าที่ลักษณะของวิชานั้น ๆ จะอำนวยให้มีวิธีการสอนใหม่ ๆ บางอย่างส่งเสริมให้เด็กค้นพบ

กฎเกณฑ์ด้วยตนเอง เช่น วิธีสอนแบบค้นคว้าในเชิงวิทยาศาสตร์และคณิตศาสตร์ ซึ่งถ้าได้ดำเนินการตามวิธีการนั้น จะช่วยให้เด็กพบกฎเกณฑ์ด้วยตนเอง

ง. ควรให้เด็กได้ทำงานเป็นหมู่พวก โดยเน้นกระบวนการประชาธิปไตย เช่น การรับฟังผู้อื่น การให้ความร่วมมือ โดยการแสดงความคิดเห็น และรับผิดชอบในการทำงานที่หมู่คณะมอบหมาย การใช้วิธีการที่เป็นวิทยาศาสตร์ มีเหตุผลในการแก้ปัญหา เพราะการทำงานหมุ่ นับว่าเป็นหัวใจสำคัญของการสอนให้เป็นประชาธิปไตย เพราะถ้าไม่มีการทำงานเป็นหมู่ ก็แทบว่าจะไม่มีทางฝึกฝนคุณลักษณะของประชาธิปไตย เช่น การเคารพความคิดเห็นของผู้อื่น การร่วมมือระหว่างสมาชิกด้วยกัน และการเคารพเสียงข้างมากได้สำเร็จเพราะคุณลักษณะดังกล่าวจะเกิดขึ้นได้ก็ในกลุ่มของบุคคลเท่านั้น กลุ่มของบุคคลจึงเป็นห้องทดลอง เป็นสนามปฏิบัติการและเป็นโรงงานที่จะฝึกฝนสมาชิกในโรงเรียนให้เป็นประชาธิปไตยอย่างดีที่สุด

นอกจากนี้ ใจจริง บุญเรืองรอด ยังให้ข้อเสนอแนะวิธีการสอนสังคมศึกษาไว้ว่า ครูอาจจะใช้ประโยชน์จากงานหมู่ในการสอนได้ ถ้าครูสอนด้วยวิธีหน่วย หรือวิธีแก้ปัญหา โดยแบ่งหมู่นักเรียนค้นคว้า และทำกิจกรรมต่าง ๆ เช่น ค้นคว้าจากหนังสือ หรือแหล่งความรู้อื่น แล้วนำมาอภิปรายเพื่อจะหาคำตอบที่ได้ตั้งไว้ตอนเริ่มบทเรียน หรือหาคำตอบโดยการสัมภาษณ์ การศึกษานอกสถานที่

จ. ควรฝึกให้เด็กได้ใช้แหล่งวิชาความรู้ให้มากที่สุด เช่น หนังสือแผนที่ แผนภูมิวิทย์ โทรทัศน์ ภาพยนตร์ การบรรยายของวิทยากร หรือผู้มีความรู้และแหล่งวิชาอื่น ๆ ในชุมชน ในระบอบประชาธิปไตยความจริงต่าง ๆ ควรเป็นสิ่งที่เปิดเผยและยอมพิสูจน์ได้โดยไม่มี การปิดบังอำพราง

ฉ. ควรให้เด็กมีส่วนร่วมในการวางแผนบทเรียน เริ่มต้นโดยชักจูงเด็กให้สนใจในบทเรียน ให้เขาแลเห็นจุดมุ่งหมายของการเรียน ยอมให้เขาออกความเห็นว่าจะเรียนเรื่องอะไร ครูคอยแนะแนวให้เด็กบ้าง เพื่อให้เด็กไม่เดินออกนอกหลักสูตร และประมวลการสอนมากเกินไป การยินยอมให้เด็กมีส่วนร่วมในการวางแผนบทเรียนนั้นถือว่าการยอมรับสิทธิของนักเรียนที่จะคิดกำหนด

ช. ในระดับห้องเรียนอาจจะจัดให้มีคณะกรรมการทำหน้าที่บริการต่าง ๆ ขึ้นภายใน เช่น คณะกรรมการรักษาความสะอาด คณะกรรมการตกแต่ง คณะกรรมการดูแลทรัพย์สินของชั้น คณะกรรมการดูแลความประพฤติ เป็นต้น

แต่ละห้องเรียนควรจะมีหัวหน้าชั้น ทำหน้าที่เป็นประธานของคณะกรรมการประจำชั้น สมาชิกของคณะกรรมการประจำชั้นได้มาจากตัวแทนของคณะกรรมการชุดต่าง ๆ ดังกล่าว

การจัดตัวบุคคลเป็นหัวหน้าชั้น และเป็นกรรมการชุดต่าง ๆ นั้นควรจะใช้วิธีเลือกตั้งเพื่อให้นักเรียนได้เห็นและเข้าใจกระบวนการประชาธิปไตย ซึ่งใช้วิธีเลือกตัวแทนผู้ออกเสียงเลือกตั้งได้ดียิ่งขึ้น

ข. อาจจัดให้มีคณะกรรมการระดับชั้นขึ้นอีก เพื่อประสานกิจกรรมของชั้น กิจกรรมอาจจะทำได้ ในระดับนี้จะขึ้นอยู่กับระดับชั้นและระดับการศึกษาของนักเรียน จุดมุ่งหมายสำคัญของการมีคณะกรรมการระดับนี้ ก็เพื่อที่จะฝึกฝนการปกครองตนเองตามระบอบประชาธิปไตย

สุพิน ดิษฐสกุล (2543: 3) ได้ให้ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับการเรียนรู้ร่วมกัน (Collaborative Learning) ไว้ว่า การเรียนรู้ร่วมกันของนักเรียนก่อให้เกิดประโยชน์หลายด้าน ดังนี้

1. ส่งเสริมความเป็นประชาธิปไตยจากการเปิดโอกาสให้นักเรียนได้เลือกศึกษาในสิ่งที่ตนเองสนใจ

2. สร้างสมรรถภาพของความร่วมมือร่วมใจกัน เป็นการพัฒนาทักษะความร่วมมือระหว่างบุคคล

3. สร้างกระบวนการภายในกลุ่มและจัดระบบภายในกลุ่มเอง โดยร่วมกันวางแผนในการพบกัน การปรึกษากัน การแลกเปลี่ยนความคิดเห็น การสร้างข้อตกลงร่วมกัน การแบ่งงานกันทำ และการรับผิดชอบงานในส่วนของตน เป็นการส่งเสริมการสร้างระเบียบวินัยภายในกลุ่ม

4. ทำให้เกิดทักษะต่าง ๆ ได้แก่ ทักษะการคิดวิจารณ์ญาณ ทักษะการสื่อความหมาย (ฟัง พูด อ่านเขียน แลกเปลี่ยนความคิดเห็น การสะท้อนความคิด) ทักษะทางสังคม (มีความเป็นผู้นำ รู้จักตัดสินใจ สร้างความไว้วางใจ สามารถแก้ไขปัญหาข้อขัดแย้งในการทำงานร่วมกัน การช่วยเหลือและการพึ่งพากัน) ทักษะในการสร้างวินัยในตนเอง ทักษะในการปกครองตนเอง ทักษะในการบริหารเวลา และทักษะความร่วมมือในการทำงาน

5. มีการพัฒนาความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล

6. มีการพัฒนาความเป็นผู้นำ

นอกจากนี้ยังให้ข้อเสนอแนะว่า ในการจัดกิจกรรมการเรียนที่จะทำให้นักเรียนได้เกิดการเรียนรู้ ควรให้นักเรียนได้เป็นผู้ลงมือสร้างความรู้ ควบคุมการเรียนรู้ด้วยตนเอง ทำความเข้าใจ สร้างกระบวนการสำหรับการใช้ความรู้ที่มีอยู่ในสมองของนักเรียนแต่ละคน ทำความคิดของตนเองให้ชัดเจนยิ่งขึ้น และสร้างความหมายจากสิ่งที่นักเรียนรับรู้ ซึ่งจากการที่นักเรียนมีส่วนร่วมในกระบวนการเรียนรู้ ได้สร้างองค์ความรู้ด้วยตนเอง จะเป็นการส่งเสริมให้ นักเรียนได้เกิดทักษะที่สำคัญหลายอย่าง ดังที่กล่าวมา

กล่าวโดยสรุป การจัดกิจกรรมการเรียนการสอนในห้องเรียนเพื่อพัฒนาคุณลักษณะประชาธิปไตยให้แก่นักเรียน ครูสังคมศึกษาสามารถปฏิบัติได้หลายวิธีการ ดังต่อไปนี้

1. ส่งเสริมให้นักเรียนได้แสดงความคิดเห็นมากเท่าที่จะทำได้และให้รับฟังความคิดเห็นของผู้อื่นไม่ว่าในชั้นเรียน หรือขณะทำงานร่วมกับผู้อื่น
2. ส่งเสริมให้นักเรียนได้ซักถามปัญหาเมื่อมีสิ่งสงสัย
3. ส่งเสริมให้นักเรียนได้มีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ ที่ใช้กระบวนการประชาธิปไตย
4. ส่งเสริมให้นักเรียนนำวิธีการ หลักการและเหตุผลจากบทเรียนไปใช้ในการแก้ปัญหาในสังคมและในชีวิตประจำวัน
5. ฝึกหัดให้นักเรียนมีความรับผิดชอบ มีวินัยในตนเอง รู้จักสิทธิและหน้าที่ทั้งของตนเองและของผู้อื่น
6. ส่งเสริมให้นักเรียนได้อิสระในการเลือกศึกษาในสิ่งที่ตนเองสนใจ
7. เปิดโอกาสให้นักเรียนได้วางกฎเกณฑ์สำหรับหมู่คณะของนักเรียน
8. สร้างบรรยากาศในห้องเรียนให้เป็นประชาธิปไตย ทั้งในแง่การสอน การปกครอง คือ ใช้วิธีสอนที่ส่งเสริมการแสดงความคิดเห็น การเป็นคนมีเหตุผล ความคิดริเริ่ม ความคิดสร้างสรรค์ การค้นคว้าหาความรู้ด้วยตนเอง
9. เปิดโอกาสให้นักเรียนแสดงบทบาทและการมีส่วนร่วมให้มากที่สุด
10. มีการจัดกิจกรรมกลุ่มให้นักเรียนทำงานร่วมกัน
11. ให้โอกาสนักเรียนได้มีส่วนร่วมในการประเมินผลงานของตนเองและของกลุ่มรวมทั้งวิธีการปฏิบัติงาน
12. ทำตัวเป็นกันเองกับนักเรียนทุกคน และเป็นแบบที่ดีแก่นักเรียน
13. ต้องคอยเป็นผู้ชี้แนะเพื่อให้นักเรียนเกิดความคิดด้วยตนเอง
14. สอดแทรกแนวความคิด ค่านิยมประชาธิปไตย โดยให้ซึมซาบเข้าไปในความรู้สึกในจิตใจของนักเรียน
15. ส่งเสริมให้นักเรียนรู้จักเคารพเสียงส่วนใหญ่ของกลุ่ม รู้จักแพ้รู้จักชนะทางด้านความคิด ยอมปฏิบัติตามมติของเสียงส่วนใหญ่ ถึงแม้จะขัดกับความต้องการของตนเองบ้าง
16. เปิดโอกาสนักเรียนทำงานเป็นหมู่คณะ ส่งเสริมความสามัคคีให้เกิดขึ้นในหมู่นักเรียน แนะนำให้นักเรียนรู้จักตัดสินใจปัญหาด้วยสันติวิธี และรู้จักใช้เหตุผล
17. ส่งเสริมให้นักเรียนรู้จักประนีประนอมกัน ให้รู้จักผ่อนปรน และประสานผลประโยชน์เข้าหากัน

18. ใช้กระบวนการสอนด้วยวิธีต่าง ๆ เช่น ทำงานเป็นกลุ่ม การศึกษาค้นคว้าด้วยตนเอง การอภิปราย การรายงาน การสร้างสถานการณ์จำลอง การแสดงบทบาทสมมติ การสาธิต ยกย่องชมเชยผู้มีจิตใจประชาธิปไตย มอบหมายงานเป็นรายบุคคลและกำหนดวันเวลาในการส่งงาน จัดเกมแข่งขันตอบปัญหา

19. ฝึกให้นักเรียนได้ใช้แหล่งความรู้ที่หลากหลายและมากที่สุด

5.2 การจัดกิจกรรมการเรียนการสอนนอกห้องเรียนเพื่อพัฒนาคุณลักษณะประชาธิปไตยให้นักเรียน

ใจจริง บุญเรืองรอด (2538: 28, 33-37) ได้กล่าวสรุปถึงกิจกรรมการเรียนการสอนนอกห้องเรียน กิจกรรมเสริมหลักสูตร หรือกิจกรรมร่วมหลักสูตรว่าเป็นชื่อเรียกที่แตกต่างกันไปบ้าง แต่โดยความหมายส่วนมากจะเกี่ยวกับกิจกรรมที่นักเรียนจัดด้วยความสมัครใจ กิจกรรมนั้นได้รับการสนับสนุนส่งเสริมจากสถานศึกษา กิจกรรมนั้นไม่คิดหน่วยกิตได้หรือตก กิจกรรมนั้นมุ่งความบันเทิง และเสริมความรู้ความสมัครใจและความสามารถ และจะได้กล่าวถึงจุดมุ่งหมายของกิจกรรมเสริม หลักสูตรและคุณประโยชน์ของกิจกรรมเสริมหลักสูตร ไว้ดังนี้

1. เพื่อสนองความต้องการของจิตวิทยาของนักเรียน คือความต้องการการยอมรับของบุคคลในวัยเดียวกัน การเป็นสมาชิกของกลุ่ม ความสำเร็จ การยกย่องชมเชย การฝึกทักษะความช่วยเหลือทางวิชาการ การอยู่ในสภาพแวดล้อมซึ่งอบอุ่นเป็นมิตรและเข้าใจกัน

2. เพื่อเสริมสร้างนักเรียนให้ได้เจริญเติบโตไปได้สูงสุด กิจกรรมร่วมหลักสูตรช่วยให้หลักสูตรสมบูรณ์ขึ้น และช่วยให้บรรลุจุดมุ่งหมายของการศึกษาอย่างแท้จริง เพราะธรรมชาติของเด็กต้องการจะเป็นอิสระอยากรู้ อยากเห็น ต้องการจะแสดงออก เลียนแบบ ต้องการจะเป็นผู้นำและผู้ตาม ซึ่งกิจกรรมร่วมหลักสูตรสามารถจะให้โอกาสที่มีคุณค่าแก่นักเรียน

3. เพื่อเป็นการเตรียมเด็กให้ดำรงชีวิตอยู่ในสังคมประชาธิปไตย โรงเรียนจะต้องเป็นตัวแทนของชุมชน (The school must itself be a community in all which that implies) โรงเรียนจะต้องให้เด็กได้เข้าใจถึงระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตย และให้เขาได้ปฏิบัติตัวตามการดำเนินชีวิตแบบประชาธิปไตย ส่งเสริมพัฒนาด้านบุคลิกภาพ มีความรับผิดชอบ รู้จักเคารพบุคคลอื่น สามารถทำงานร่วมกับผู้อื่นและอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุขและเหตุผล ส่งเสริมความเป็นพลเมืองดี

4. เพื่อสร้างเสริมการรู้จักนำตัวเองและบังคับตนเองได้ ช่วยให้นักเรียนปรับตนเองให้เข้ากับสภาพชีวิต และการเป็นนักเรียน โรงเรียนจะต้องสร้างสภาพการณ์เพื่อให้เด็กได้ฝึกความมีวินัยในตัวเอง

5. เพื่อสนองความร่วมมือกันทางสังคม กิจกรรมบางอย่างจะช่วยให้นักเรียนได้ทำงานร่วมกับผู้อื่น พัฒนาทางด้านจิตใจ น้ำใจ และศีลธรรม การเข้าสังคม และการพักผ่อนหย่อนใจเป็นการสร้างความสัมพันธ์อันดีระหว่างครูและนักเรียน และระหว่างนักเรียนและนักเรียน

6. เพื่อให้เด็กได้สนใจกับกิจการของโรงเรียนมากขึ้น เป็นการสร้างและกระตุ้นนักเรียนให้รักสถานศึกษา มีความสามัคคีในหมู่คณะ หยิ่งในเกียรติของโรงเรียน รู้จักการให้มากกว่าการรับ รู้จักเสียสละเพื่อส่วนรวม

7. เพื่อสร้างเสริมให้นักเรียนรู้จักเคารพกฎ และคำสั่ง เพื่อก่อให้เกิดวินัยที่ดี และวางตนได้ดีในสังคม

8. เพื่อจะได้สำรวจและพัฒนาความสนใจและความถนัดของแต่ละบุคคล และเพื่อจะได้ฝึกฝนและพัฒนาความสามารถนั้น ๆ ให้ดียิ่งขึ้น ส่งเสริมในการพัฒนาบุคลิกภาพ ส่งเสริมทักษะต่าง ๆ เช่น ทักษะในการเป็นผู้นำ การทำงานร่วมกัน การมีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ ซึ่งนับว่าเป็นคุณลักษณะของพลเมืองดีในสังคมประชาธิปไตย

ใจจริง บุญเรืองรอง ได้กล่าวถึงความสำคัญ คุณค่า และประโยชน์ของกิจกรรมร่วมหลักสูตรพอสรุปได้ คือ

1. กิจกรรมร่วมหลักสูตรเป็นเครื่องส่งเสริมนักเรียนในด้านต่าง ๆ เช่น
 - 1.1 ส่งเสริมและขยายความสนใจของนักเรียนแต่ละคนให้กว้างขวางยิ่งขึ้น
 - 1.2 ส่งเสริมความเป็นผู้นำ รวมทั้งให้นักเรียนมีความรับผิดชอบต่องานที่ตนรับไป เป็นการฝึกให้นักเรียนแลเห็นความสำคัญของการทำงานให้สำเร็จเพื่อประโยชน์ของหมู่คณะ
 - 1.3 ส่งเสริมให้เกิดความสามัคคีในหมู่นักเรียน เป็นเครื่องช่วยกระตุ้นให้นักเรียนมีความรักใคร่ปรองดองเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน
 - 1.4 ส่งเสริมสุขภาพทางกายและทางจิต และยังเป็นส่งเสริมการใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์ด้วย ช่วยให้นักเรียนมีโอกาสได้พักผ่อน และเป็นการขจัดปัญหาการใช้เวลาว่างไปในทางเสื่อมเสียของนักเรียนได้
 - 1.5 ส่งเสริมพัฒนาการทางสังคม ช่วยให้นักเรียนรู้จักติดต่อสมาคมกับผู้อื่น รู้จักการปกครองตนเอง กล้าแสดงตนในที่ประชุมโดยไม่เคอะเขิน
 - 1.6 ส่งเสริมความเป็นอยู่แบบประชาธิปไตย
 - 1.7 ส่งเสริมให้นักเรียนเกิดความคิดริเริ่มและสร้างสรรค์
2. กิจกรรมร่วมหลักสูตรส่งเสริมการเรียนรู้วิชาต่าง ๆ ตามหลักสูตรให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น
 - 2.1 เปิดโอกาสให้นักเรียนได้ทดลองหรือสำรวจความสามารถ ความถนัด ตลอดจนความสนใจของตัวเอง

2.2 เปิดโอกาสให้นักเรียนได้ปฏิบัติสิ่งที่เคยเรียนมาจากห้องเรียน และมาประยุกต์ใช้จริงในชีวิตการทำกิจกรรมหรืองาน

2.3 เปิดโอกาสให้ครูได้แนะแนว ให้แก่นักเรียน ซึ่งมีความสนใจร่วมกันได้เป็นอย่างดี

3. กิจกรรมร่วมหลักสูตรช่วยเหลือในการบริหารงานของโรงเรียน คือ

3.1 ก่อให้เกิดความร่วมมืออันดีระหว่างครู นักเรียนและบุคคลอื่นในโรงเรียน

3.2 ส่งเสริมความสัมพันธ์ระหว่างครูและนักเรียน

3.3 ช่วยในการควบคุมความประพฤติของนักเรียนได้ส่วนหนึ่ง เช่น สภานักเรียน (Student Council)

4. กิจกรรมร่วมหลักสูตร มีส่วนช่วยเหลือชุมชน เช่น กิจกรรมเกี่ยวกับการลูกเสือ กิจกรรมเกี่ยวกับการสังคมเคราะห์ เป็นต้น

5. กิจกรรมร่วมหลักสูตรส่งเสริมความมุ่งหมายของการศึกษาแผนปัจจุบัน ได้แก่

5.1 ส่งเสริมการมีวินัยด้วยตนเอง

5.2 ส่งเสริมสามัคคีจิต

5.3 ส่งเสริมความเป็นอยู่แบบประชาธิปไตย

5.4 ส่งเสริมความรับผิดชอบ ฯลฯ

มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช (2523: 42-43) ได้แบ่งกิจกรรมเสริมหลักสูตรเพื่อพัฒนาคุณลักษณะประชาธิปไตยให้นักเรียน ในประเทศไทยออกเป็น 2 ประเภท ดังนี้

1. กิจกรรมด้านการปกครอง กิจกรรมประเภทนี้ ได้แก่ สภานักเรียน คณะกรรมการนักเรียน หัวหน้าชั้น เป็นต้น โดยเฉพาะสภานักเรียนถือว่าเป็นกิจกรรมสำคัญ เพราะถือว่าเป็นศูนย์กลางของกิจกรรมอื่น ๆ ทั้งหมด ซึ่งกิจกรรมเหล่านี้จะช่วยให้นักเรียนเข้าใจถึงหลักการประชาธิปไตย

2. กิจกรรมด้านการเรียน หมายถึง กิจกรรมทุกอย่างที่เกี่ยวข้องกับการเรียน ส่วนใหญ่แล้วกิจกรรมประเภทนี้หมายถึง กิจกรรมชุมนุมต่าง ๆ กิจกรรมชุมนุมอาจแบ่งออกได้ในลักษณะต่าง ๆ กัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความต้องการของสถาบัน เช่น แบ่งตามลักษณะของเนื้อหาวิชา แบ่งตามลักษณะของกลุ่มวิชา เช่น

การแบ่งชุมนุมตามลักษณะของเนื้อหาวิชา เช่น

ก. กิจกรรมด้านสวัสดิการและสังคม เช่น ชุมนุมยุวกสิกร ชุมนุมลูกเสือ ชุมนุมเนตรนารี ชุมนุมยุวกาชาด ชุมนุมฝึกมรรยาทการเข้าสังคม เป็นต้น

ข. กิจกรรมทางสังคมศาสตร์ เช่น ชุมนุมภูมิศาสตร์ ชุมนุมประวัติศาสตร์ เป็นต้น

- ค. กิจกรรมทางกลุ่มสร้างเสริมประสบการณ์ชีวิต เช่น ชุมนุมต่อต้านยาเสพติด
- ง. กิจกรรมทางกลุ่มสร้างเสริมลักษณะนิสัย เช่น ชุมนุมจริยศึกษา

กรมสามัญศึกษา (2536: 58-59) ได้เสนอขั้นตอนการจัดกิจกรรมเสริมหลักสูตร เพื่อส่งเสริมพฤติกรรมประชาธิปไตยไว้ดังนี้

1. การวางแผนการจัดกิจกรรมเสริมหลักสูตร

1.1 โรงเรียนสำรวจความพร้อมด้านต่าง ๆ เช่น ด้านครู ด้านนักเรียน ด้านวัสดุอุปกรณ์ ด้านสถานที่ เป็นต้น

1.2 อนุมัติการจัดกิจกรรมที่สนองความสนใจของนักเรียนโดยพิจารณาจาก การมีโครงการ การมีครูร่วมรับผิดชอบ เป็นกิจกรรมส่งเสริมความมั่นคง ความสัมพันธ์อันดีระหว่าง ครูนักเรียน และส่งเสริมให้มีวินัยในตนเอง เป็นต้น

1.3 โรงเรียนสนับสนุน ติดตาม ควบคุมการดำเนินงานของแต่ละกิจกรรมให้ เป็นไปตามวัตถุประสงค์ที่เสนอไว้

2. การดำเนินการจัดกิจกรรมเสริมหลักสูตร

2.1 ครูที่ปรึกษาและนักเรียนประชุมวางแผนกำหนดกิจกรรมแต่ละภาคเรียน ให้ประสานสัมพันธ์กับกิจกรรมอื่น ๆ และระบุพฤติกรรมประชาธิปไตยในวัตถุประสงค์ให้ชัดเจน

2.2 นักเรียนดำเนินงานตามที่ได้รับมอบหมายจากกลุ่ม ร่วมกันคิด ร่วมกันทำ ร่วมกันรับผิดชอบ ภายใต้คำแนะนำของครูที่ปรึกษา โดยจัดกิจกรรมในรูปของนิทรรศการ การแข่งขัน การประกวด การทัศนศึกษา การสาธิต การทดลอง การอภิปราย เป็นต้น

2.3 นักเรียนและครูที่ปรึกษาร่วมกันประเมินผลงานตามจุดประสงค์และ ประเมินพฤติกรรมประชาธิปไตยของนักเรียนหลังการเข้าร่วมกิจกรรม เพื่อปรับปรุงแก้ไขในโอกาสต่อไป

แนวทางการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนนอกห้องเรียนเพื่อพัฒนาคุณลักษณะ ประชาธิปไตยให้แก่ นักเรียนได้มีนักการศึกษาหลายท่านให้ข้อเสนอแนะไว้หลายแง่มุม ดังนี้

สำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติ (2528) ได้ให้ข้อเสนอแนะ เกี่ยวกับการดำเนินการจัดกิจกรรมเพื่อสร้างเสริมระบบประชาธิปไตยแก่นักเรียนว่าควรดำเนินการ หลังจากที่นักเรียนมีวิถีชีวิตประชาธิปไตยแล้ว กิจกรรมที่ส่งเสริมระบบประชาธิปไตยในโรงเรียน เช่น กิจกรรมปกครองตนเองของนักเรียน กิจกรรมสหกรณ์ กิจกรรมอาหารกลางวัน กิจกรรม ตรวจสุขภาพ กิจกรรมสร้างเสริมวินัยนักเรียน กิจกรรมหน้าเสาธงที่นักเรียนเป็นผู้ดำเนินการเอง กิจกรรมประชาสัมพันธ์ กิจกรรมกีฬา เป็นต้น และกล่าวถึงกิจกรรมส่งเสริมประชาธิปไตยนอก

ห้องเรียนว่าเป็นกิจกรรมที่โรงเรียนจัดขึ้นเพื่อสร้างเสริมวิถีชีวิตประชาธิปไตยและระบบประชาธิปไตยให้แก่นักเรียน โดยได้แบ่งกิจกรรมออกเป็น 2 ลักษณะ คือ

1. กิจกรรมเสริมหลักสูตร เป็นกิจกรรมนอกห้องเรียนที่เกี่ยวข้องกับหลักสูตรที่ให้นักเรียนเกิดการเรียนรู้กระบวนการประชาธิปไตย ซึ่งอาจเลือกจัดกิจกรรมใดกิจกรรมหนึ่งหรือหลายกิจกรรมได้ตามความพร้อมของโรงเรียน

2. กิจกรรมร่วมกับชุมชน เป็นกิจกรรมที่จะช่วยส่งเสริมการทำงานกันเป็นกลุ่มของนักเรียน โดยเปิดโอกาสให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมหรือให้นักเรียนเข้าไปทำงานร่วมกับชุมชน เช่น กิจกรรมคณะกรรมการกิจกรรมหมู่บ้านในโรงเรียน กิจกรรมพัฒนาชุมชน กิจกรรมวันสำคัญต่าง ๆ ซึ่งเป็นกิจกรรมที่นักเรียนผ่านการฝึกเรื่องกระบวนการกลุ่มในห้องเรียนแล้ว จึงดำเนินการขยายผลการจัดกิจกรรมประชาธิปไตยในโรงเรียนสู่ชุมชน

บัญญัติ สมชอบ (2532: 41-43) ได้กล่าวถึงการจัดกิจกรรมเสริมหลักสูตรเพื่อส่งเสริมประชาธิปไตยไว้ ดังนี้

1. สถานักเรียน กิจกรรมนี้เป็นกิจกรรมที่จะช่วยปลูกฝังความเป็นประชาธิปไตยให้แก่นักเรียนได้มาก

2. ชุมชน ชุมชนที่จัดขึ้นในโรงเรียนมีจำนวนมากมาย สามารถแบ่งได้เป็น 2 ประเภท คือ ชุมชนทางวิชาการ และชุมชนที่ไม่เกี่ยวกับวิชาการโดยตรง โดยชุมชนจะต้องมีระเบียบวินัยของตนเอง มีหลักการ วัตถุประสงค์ วิธีดำเนินการ และมีอาจารย์ที่ปรึกษาชุมชน

3. การประชุม อาจเป็นการประชุมเพื่อส่งมอบธรรม และกิจกรรมที่จะเสนอต่อที่ประชุมของนักเรียนด้วย กิจกรรมนี้จะช่วยสร้างความรู้ ฝึกมารยาทในการชมและการฟัง

4. ทักษะศึกษา การจัดพานักเรียนไปดูงานหรือศึกษานอกสถานที่ เป็นกิจกรรมที่จำเป็น เพราะช่วยให้นักเรียนได้เรียนรู้จากประสบการณ์ตรง

5. กิจกรรมเกี่ยวกับการพิมพ์ ได้แก่ หนังสือพิมพ์ของโรงเรียน หนังสือประจำปีวารสารต่าง ๆ ซึ่งนักเรียนเป็นผู้ดำเนินการเองในเรื่องต่าง ๆ โดยมีครูเป็นผู้ดูแลแนะนำ กิจกรรมนี้เปิดโอกาสให้นักเรียนได้ฝึกการเขียนข่าว การเสนอข่าว และเป็นเครื่องมือในการประชาสัมพันธ์โรงเรียนด้วย

6. กิจกรรมเกี่ยวกับกีฬา เช่น การแข่งขันกีฬาภายในและภายนอกโรงเรียน กิจกรรมนี้จะช่วยเสริมสุขภาพอนามัยและความมีน้ำใจเป็นนักกีฬา

7. กิจกรรมเกี่ยวกับดนตรี เช่น วงดนตรีไทย วงดนตรีสากล กิจกรรมนี้จะช่วยปลูกฝังความรักดนตรี การรักษาวัฒนธรรมของชาติ

8. กิจกรรมลูกเสี้ยวภูเขา กิจกรรมนี้กระทรวงศึกษาธิการกำหนดให้เป็นกิจกรรมที่ควรจัดในสถานศึกษา เพราะกิจกรรมนี้จะช่วยให้นักเรียนเป็นคนรู้จักเสียสละเพื่อส่วนรวม มีความมานะอดทน ชอบช่วยเหลือผู้อื่น

9. กิจกรรมโฮมรูม เช่น การให้คำแนะนำตักเตือนนักเรียนในเรื่องต่าง ๆ การประกาศให้นักเรียนทราบข่าวสารต่าง ๆ คำสั่งของโรงเรียน การจัดงานรื่นเริงในระหว่างนักเรียน และการอภิปรายปัญหาต่าง ๆ

วีระชัย แก้วพันธ์ และคณะฝ่ายกิจกรรมพิเศษ (2535: 22) ได้ให้ข้อเสนอแนะในการที่จะพัฒนาประชาธิปไตยให้สมบูรณ์ได้นั้น ต้องเริ่มพัฒนาหรือปลูกฝังกันในสถาบันพื้นฐานของสังคม นั่นคือ ครอบครัวและโรงเรียน มิใช่ไปเริ่มต้นกันในพรรคการเมืองหรือในสภา จะต้องทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจ ตลอดจนสร้างจิตสำนึกที่เป็นประชาธิปไตยให้เกิดขึ้นในจิตใจ โดยมีครอบครัวและโรงเรียนเป็นจุดหล່หลอม ด้วยการเปิดโอกาสให้มีการแสดงความคิดเห็นระหว่างสมาชิกในครอบครัวหรือในห้องเรียน อย่ามองข้ามความคิดอ่านของเด็ก ๆ ควรสนับสนุนและยอมรับฟังความคิดเห็นของเด็กบ้าง เพราะจะทำให้เกิดความกล้าที่จะคิด กล้าที่จะแสดงออกในทางสร้างสรรค์ ตลอดจนส่งเสริมในงานกิจกรรมร่วมกลุ่มที่เป็นประโยชน์เพื่อให้เด็กได้รู้จักช่วยเหลือสังคม รู้จักเสียสละประโยชน์ส่วนตนเพื่อประโยชน์ส่วนรวม และหากมีปัญหาหรือความขัดแย้งเกิดขึ้น ก็ใช้วิธีหันหน้ามาปรึกษากันโดยใช้หลักเหตุผลในการแก้ไขปัญหาโดยสันติวิธี ซึ่งจะเป็นการสร้างเสริมความเป็นประชาธิปไตยให้อยู่ในจิตใจ

กรมสามัญศึกษา (2536: 57-58) ได้กล่าวถึงกิจกรรมเสริมหลักสูตรเพื่อพัฒนาคุณลักษณะประชาธิปไตยให้แก่นักเรียน ไว้ดังนี้

1. กิจกรรมตามระเบียบกระทรวงศึกษาธิการว่าด้วยการจัดกิจกรรมในสถานศึกษา สังกัดกระทรวงศึกษาธิการ

2. กิจกรรมแนะแนว กิจกรรมแก้ปัญหา หรือกิจกรรมพัฒนาการเรียนรู้

3. กิจกรรมอิสระของผู้เรียน

นอกจากนี้ ยังมีกิจกรรมที่โรงเรียนอาจเสนอแนะต่อผู้เรียน ได้แก่

1. กิจกรรมส่งเสริมอาชีพ

2. กิจกรรมส่งเสริมการเกษตร

3. กิจกรรมส่งเสริมการสหกรณ์

4. กิจกรรมส่งเสริมอุตสาหกรรม

5. กิจกรรมส่งเสริมศาสนา ศิลปวัฒนธรรม

6. กิจกรรมส่งเสริมการใช้สินค้าไทย

7. กิจกรรมการใช้ห้องสมุด
8. กิจกรรมส่งเสริมวิชาต่าง ๆ ในหลักสูตร
9. กิจกรรมกีฬา
10. กิจกรรมนันทนาการ
11. กิจกรรมอนุรักษ์ศิลปกรรมและสิ่งแวดล้อม
12. กิจกรรมทัศนศึกษา
13. กิจกรรมลูกเสือ-เนตรนารี ยุวกาชาด ผู้บำเพ็ญประโยชน์และรักษาดินแดน

ทิศนา ขัมมณี (2536: 8-9) ได้กล่าวถึง กิจกรรมพิเศษ เพื่อปลูกฝังความเป็นประชาธิปไตยในโรงเรียนได้ดังนี้

1. การจัดเกมต่าง ๆ เพื่อฝึกให้รู้จักแพ้ รู้จักชนะ
2. การมอบหมายให้รับผิดชอบงานโรงเรียน เช่น ทำความสะอาดห้องเรียน เลี้ยงสัตว์ เป็นต้น
3. การจัดตั้งกรรมการนักเรียน สภานักเรียน ให้ฝึกการทำงานโดยรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น
4. การจัดกลุ่มอภิปราย เพื่อตั้งกฎเกณฑ์และรักษากฎเกณฑ์ต่าง ๆ เช่น การจัดเวร การวางระเบียบปฏิบัติของห้อง เป็นต้น
5. การจัดการเล่นละคร เพื่อแสดงในงานต่าง ๆ เป็นการฝึกการทำงานช่วยกัน เป็นหมู่
6. การจัดกิจกรรมต่าง ๆ ในวันสำคัญของโรงเรียน โดยให้นักเรียนมีส่วนร่วม และรับผิดชอบงาน เช่น วันปีใหม่ วันกีฬา งานประจำปีของโรงเรียน เป็นต้น
7. การจัดให้ผู้เรียนได้มีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ ในโรงเรียน
8. การจัดกิจกรรมลูกเสือ ยุวกาชาด กิจกรรมผู้บำเพ็ญประโยชน์ต่าง ๆ เพื่อฝึกตนเองให้ทำงานเพื่อส่วนรวม
9. การจัดค่ายพักแรม เพื่อฝึกการอยู่ และทำงานร่วมกัน
10. การส่งเสริมกิจกรรมชมรม ชุมชน และสมาคมต่าง ๆ ที่มีลักษณะของการร่วมกลุ่มที่ดี เป็นประโยชน์ เช่น กลุ่มอาสาสมัครพัฒนาท้องถิ่น เป็นต้น

ใจจริง บุญเรืองรอด (2538: 82) ได้ให้ข้อเสนอแนะในการสอนประชาธิปไตยนอกห้องเรียนให้แก่เด็กนักเรียนไว้ว่า การเรียนรู้อะไรก็ตามต้องฝึกให้เกิดทักษะ ต้องฝึกให้มีลักษณะผู้นำ ผู้ตาม ตามวิถีทางแห่งประชาธิปไตย การจะมีผู้นำหรือผู้ตามที่ดีนั้นจะต้องฝึกกิจกรรม 2 ประการ คือ

1. การปกครองตนเอง (Self Discipline) หมายถึง การมีวินัยในตนเอง มีความรับผิดชอบ รู้จักสิทธิหน้าที่ของตน

2. การปกครองกันเอง (Self Govern) หมายถึง รูปแบบที่ปกครองกันเอง โดยมีกิจกรรมต่าง ๆ มี ธรรมนูญ สภา สโมสร องค์การ ชุมนุม ชมรม หรือโครงการต่าง ๆ เป็นต้น

ลาวัลย์ วิทยาอุทตมิกุล (ม.ป.ป.: 150-162) ได้กล่าวถึงกิจกรรมเสริมหลักสูตรเพื่อพัฒนาประชาธิปไตยไว้ ดังนี้

1. สถานักเรียน

2. กิจกรรมอื่น ๆ เพื่อเผยแพร่ความรู้เกี่ยวกับประชาธิปไตย ได้แก่

ก. จัดนิทรรศการเผยแพร่ความเข้าใจเกี่ยวกับประชาธิปไตย ทั้งวิถีชีวิตของสังคมและรูปแบบการปกครอง

ข. การบรรยายพิเศษจากวิทยากร เช่น การทำงานของรัฐสภา สภาผู้แทนราษฎร การพิจารณาตัดสินใจในการเลือกตั้งผู้แทนราษฎร เป็นต้น

ค. การอภิปรายในปัญหาที่น่าสนใจเกี่ยวกับประชาธิปไตย เช่น การเลือกตั้งอย่างไรจึงจะได้ผู้แทนราษฎรที่ดี เป็นต้น

ง. รายการพบนักการเมือง เช่น ผู้แทนราษฎร กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน เป็นต้น เพื่อเล่าถึงบทบาทหน้าที่การทำงานและให้นักเรียนตั้งผู้แทนตามปัญหา

จ. การโต้วาทีในญาติติที่ให้ข้อคิดและกระตุ้นนักเรียนให้มีส่วนร่วมในหัวข้อเรื่องเกี่ยวกับความสำเร็จและความล้มเหลวของการปกครองในระบบประชาธิปไตย หรือประเด็นที่เป็นแง่คิดได้กว้างขวาง

ฉ. ประกวดคำขวัญที่สนับสนุนแนวคิด พฤติกรรมประชาธิปไตยในโรงเรียน แล้วนำคำขวัญที่ชนะการประกวดมาจัดเผยแพร่ด้วยการติดไว้ในบริเวณที่เหมาะสมในโรงเรียน เป็นการเชิญชวนให้ประพฤติปฏิบัติอย่างเป็นประชาธิปไตย

ช. จัดการเลือกตั้งกรรมการนักเรียนในรูปแบบที่จำลองการเลือกตั้งสภาผู้แทนราษฎร เป็นการปิดท้ายกิจกรรมต่าง ๆ ที่สร้างบรรยากาศกระตุ้นความสนใจต่อเนื่องกันมา

ซ. การจัดกิจกรรมสืบเนื่องหรือสัมพันธ์กับเหตุการณ์สำคัญ ๆ เกี่ยวกับประชาธิปไตย เช่น ในกรณีที่มีการเลือกตั้งทั่วไป แต่ยังไม่ถึงวาระที่จะมีการเลือกตั้งกรรมการสถานักเรียน ก็ควรจัดให้มีการเรียนการสอนในห้องเรียนเกี่ยวกับกระบวนการเลือกตั้ง

จากแนวคิดของนักการศึกษา สามารถสรุปกิจกรรมเสริมหลักสูตรเพื่อส่งเสริมพฤติกรรมประชาธิปไตย โดยแบ่งออกเป็น 3 ประเภท ดังนี้

1. กิจกรรมเกี่ยวกับการปกครอง เช่น สภานักเรียน คณะกรรมการนักเรียน หัวหน้าชั้น เป็นต้น กิจกรรมเหล่านี้เป็นกิจกรรมที่ปลูกฝังพฤติกรรมประชาธิปไตยให้แก่ นักเรียนได้มาก

2. กิจกรรมตามระเบียบกระทรวงศึกษาธิการว่าด้วยการจัดกิจกรรมในสถานศึกษา สังกัดกระทรวงศึกษาธิการ กิจกรรมประเภทนี้ เช่น กิจกรรมลูกเสือ-เนตรนารี ยุวกาชาด ผู้บำเพ็ญประโยชน์ กิจกรรมอิสระ กิจกรรมชุมนุมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง กับวิชาการ และไม่เกี่ยวข้อง กับวิชาการโดยตรง เป็นต้น

3. กิจกรรมตามนโยบาย เช่น กิจกรรมตามนโยบายของโรงเรียน จังหวัด กรม กระทรวง ตลอดจนนโยบายของชาติ อันได้แก่ กิจกรรมวันสำคัญต่าง ๆ กิจกรรมกีฬา กิจกรรม สหกรณ์ กิจกรรมการอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรม กิจกรรมการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม เป็นต้น

จากแนวคิดและข้อเสนอแนะในการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาคุณลักษณะประชาธิปไตยแก่นักเรียนของนักการศึกษาหลาย ๆ ท่านดังกล่าวมา สามารถกล่าวโดยสรุปได้ว่า วิธีการพัฒนาคุณลักษณะประชาธิปไตยแก่นักเรียนทำได้หลายวิธี และที่สำคัญคือ การจัดกิจกรรมการเรียนการสอน ทั้งในส่วนของ การจัดชั้นเรียน วิธีการสอน การจัดกิจกรรมการเรียนการสอนในห้องเรียนและนอกห้องเรียน และการจัดสภาพแวดล้อมที่เป็นประชาธิปไตย ซึ่งมีจุดมุ่งหมายต้องการให้เกิดคุณลักษณะที่เป็นประชาธิปไตยในตัว ของนักเรียน โดยผู้บริหาร คณะครูอาจารย์และนักเรียนจะต้องร่วมมือกันปฏิบัติอย่างใกล้ชิด โดยเฉพาะครูสังคัมศึกษาซึ่งเป็นผู้มีหน้าที่สอนและพัฒนาเรื่องประชาธิปไตยแก่นักเรียน มีหน้าที่สอนและสร้างความเข้าใจให้แก่ นักเรียน ตลอดถึงต้องเป็นแบบอย่างที่ดีของการเป็นนักประชาธิปไตยแก่นักเรียน ก่อนสอนก็จะต้องศึกษาค้นคว้าเรื่องราวความเป็นมาให้เข้าใจแจ่มแจ้งทั้งทางทฤษฎีและปฏิบัติ เพื่อจะได้นำเอาความเข้าใจนั้นไปถ่ายทอดให้แก่ นักเรียนต่อไป

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1. งานวิจัยภายในประเทศ

อนงค์ศิริ วิชาลัย (2525: บทคัดย่อ) ได้ศึกษา การจัดกิจกรรมนักเรียนในโรงเรียนประถมศึกษา สังกัดสำนักงานการประถมศึกษาจังหวัดพะเยา ผลการวิจัยพบว่า กิจกรรมเกี่ยวกับการปกครองและการประชุมโรงเรียนส่วนใหญ่จัดให้มีการอบรมหน้าเสาธงตอนเช้าก่อนเข้าห้องเรียน การประชุมทุก ๆ สุดสัปดาห์โดยจัดครูเวรผลัดเปลี่ยนกับอบรม การพบปะนักเรียนก่อนเริ่มเรียน และก่อนกลับบ้านของครูประจำชั้น บางโรงเรียนมีการจัดตั้งสารวัตรนักเรียนเพื่อดูแลความเรียบร้อย

ในโรงเรียน การจัดตั้งสถานักเรียนมีคณะกรรมการนักเรียนปกครองตนเอง ส่วนปัญหาและอุปสรรคในการจัดกิจกรรมพบว่า โรงเรียนส่วนใหญ่ประสบปัญหาในด้านงบประมาณที่ใช้ดำเนินการ โรงเรียนขาดอุปกรณ์และสถานที่จัดกิจกรรม ขาดบุคลากรที่มีความรู้ความสามารถพิเศษ

สุรพล จิตต์อำไพ (2527: บทคัดย่อ) ได้ศึกษา รูปแบบของกิจกรรมโรงเรียนประถมศึกษากิจการที่จัดกิจกรรมดีเด่นตามลักษณะของกิจกรรมดีเด่น 6 รูปแบบ คือ ด้านการเรียนการสอน ด้านการเกษตร ด้านสหกรณ์ ด้านการส่งเสริมประชาธิปไตย ด้านความสัมพันธ์กับชุมชน และด้านการบริการเพื่อส่งเสริมพัฒนาการของนักเรียน ผลการวิจัยพบว่า

1. หลักการสำคัญที่ทำให้โรงเรียนสามารถจัดกิจกรรมส่งเสริมประชาธิปไตยได้ดีเด่น ได้แก่ การที่ครูเข้าใจหลักการประชาธิปไตย มีความอดทนในการฝึกให้นักเรียนมีวินัยและความรับผิดชอบในตนเองและกลุ่ม อันเป็นพื้นฐานเบื้องต้นของประชาธิปไตย

2. การจัดกิจกรรมส่งเสริมประชาธิปไตยในโรงเรียน สามารถจัดได้ทั้งในโรงเรียนขนาดใหญ่ กลาง และเล็ก เพียงแต่จะแตกต่างของรูปแบบในการจัดบางลักษณะของกิจกรรมเท่านั้น

3. ลักษณะการบริหารกิจกรรมเป็นองค์ประกอบที่สำคัญอย่างยิ่งในการดำเนินงาน เพราะก่อนที่ครูจะสามารถฝึกให้นักเรียนมีวิญญานประชาธิปไตย ลักษณะการบริหารงานของผู้บริหารโรงเรียนและคณะครูจะต้องเป็นประชาธิปไตยเสียก่อน

4. ลักษณะของการจัดกิจกรรมมี 4 แบบ คือ

4.1 กิจกรรมสร้างบรรยากาศประชาธิปไตย

4.2 กิจกรรมนักเรียนด้านการปกครองโดยใช้สถานักเรียน

4.3 กิจกรรมการเรียนการสอนที่ส่งเสริมประชาธิปไตย

4.4 กิจกรรมเสริมหลักสูตรที่ส่งเสริมประชาธิปไตย

ประภารัตน์ สายวงศ์ (2531: บทคัดย่อ) ได้ศึกษาความคิดเห็นของครูสังคมศึกษาเกี่ยวกับปัญหาการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาประชาธิปไตยในโรงเรียนมัธยมศึกษา ผลการวิจัยพบว่า

1. ความคิดเห็นของครูสังคมศึกษาเกี่ยวกับปัญหาด้านการจัดและดำเนินการสอนในห้องเรียนเรื่องการวางแผนการเรียนการสอน การวัดและประเมินผลโดยส่วนรวมว่าเป็นปัญหามาก แต่การดำเนินการสอนเห็นว่าเป็นปัญหาน้อย ด้านการจัดกิจกรรมเสริมหลักสูตรเรื่องการดำเนินกิจกรรมเสริมหลักสูตร การวัดและประเมินผลโดยส่วนรวมเห็นว่าเป็นปัญหามาก แต่การวางแผนกิจกรรมเสริมหลักสูตรเห็นว่าเป็นปัญหาน้อย

2. เมื่อเปรียบเทียบความคิดเห็นระหว่างครูสังคมศึกษาที่สอนในโรงเรียนที่ตั้งในอำเภอเมืองและที่ตั้งในอำเภออื่น ด้านการจัดและดำเนินการสอนในห้องเรียน ปรากฏว่า แตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติทั้งสามเรื่อง ด้านการจัดกิจกรรมเสริมหลักสูตรเรื่องการวางแผนกิจกรรมเสริมหลักสูตร ปรากฏว่าไม่แตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ เรื่องการดำเนินการกิจกรรมเสริมหลักสูตร การวัดและประเมินผล ปรากฏว่าครูสังคมศึกษาทั้งสองกลุ่มมีความคิดเห็นแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ

3. เมื่อเปรียบเทียบความคิดเห็นระหว่างครูสังคมศึกษาที่มีประสบการณ์ในการสอนต่างกันด้านการจัดและดำเนินการสอนในห้องเรียน ปรากฏว่าไม่แตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ ทั้งสามเรื่อง ด้านการจัดกิจกรรมเสริมหลักสูตร เรื่องการวางแผนการจัดกิจกรรมเสริมหลักสูตร การวัดและประเมินผล ปรากฏว่าไม่แตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ ครูสังคมศึกษาที่มีประสบการณ์ต่างกันมีความคิดเห็นเรื่องการดำเนินกิจกรรมเสริมหลักสูตรแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ ทั้งสองกลุ่มพบว่าไม่แตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญในเรื่องต่อไปนี้คือ สภาพห้องเรียน บุคลิกภาพของนักเรียน ความสามารถในการเรียนและสภาพทางกายภาพของบ้าน เมื่อเปรียบเทียบการรับรู้ของนักเรียนระหว่างนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 และนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 ปรากฏว่า แตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ ในเรื่องต่อไปนี้คือ การดำเนินการสอน วิธีการเรียนของนักเรียน ทักษะคิดของนักเรียนที่มีต่อการเรียนวิชาสังคมศึกษา สภาพแวดล้อมทางโรงเรียนและอิทธิพลของเพื่อนที่มีต่อการเรียน และเมื่อเปรียบเทียบการรับรู้ของนักเรียนระหว่างนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 2 และนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 ปรากฏว่าแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ ในเรื่องต่อไปนี้ การดำเนินการสอนของครู วิธีการสอนของนักเรียน ทักษะคิดของนักเรียนที่มีต่อการเรียนวิชาสังคมศึกษา บุคลิกภาพของครูสังคมศึกษา และสภาพทางเศรษฐกิจและครอบครัว ซึ่งตรงกับข้อสมมติฐานของการวิจัยนี้

บัญญัติ สมชอบ (2532: บทคัดย่อ) ได้ศึกษาแนวคิดของครูสังคมศึกษาในการเสริมสร้างคุณลักษณะประชาธิปไตยแก่นักเรียนมัธยมศึกษา จังหวัดยโสธร ผลการวิจัยพบว่า ครูสังคมศึกษาในจังหวัดยโสธรมีแนวคิดเกี่ยวกับการเสริมสร้างคุณลักษณะประชาธิปไตยในด้านต่าง ๆ คือ หลักสูตรควรจะมีคู่มือในการจัดกิจกรรมให้สอดคล้องกับจุดมุ่งหมายคือให้ผู้เรียนรู้จักและเข้าใจสภาพของสังคม ตลอดจนมองเห็นปัญหาต่าง ๆ ของสังคมและแสวงหาแนวทางแก้ไข

คุณลักษณะและบทบาทของผู้สอนคือ เป็นผู้รู้จักหน้าที่ของตนและเคารพในสิทธิของผู้อื่น มีความรู้ความเข้าใจเรื่องประชาธิปไตยอย่างถูกต้อง เป็นผู้ที่มีจิตใจเป็นนักประชาธิปไตย และเป็นแบบอย่างที่ดี

คุณลักษณะและบทบาทของผู้เรียนคือ เป็นผู้ที่มีระเบียบวินัย รู้จักรับผิดชอบ มีเหตุมีผล มีน้ำใจประชาธิปไตย และเป็นผู้นำและผู้ตามที่ดี ตลอดจนเข้าร่วมกิจกรรมต่าง ๆ ที่จัดขึ้นด้วยความเต็มใจ

กระบวนการเรียนการสอนจะต้องกำหนดพฤติกรรมคุณลักษณะประชาธิปไตยไว้ล่วงหน้า ในการสอนแต่ละครั้งสร้างบรรยากาศและสิ่งแวดล้อมประชาธิปไตยให้นักเรียนมีส่วนร่วมในการจัดกิจกรรมการเรียนการสอน ลงมือกระทำและปฏิบัติจริง โดยใช้กระบวนการกลุ่มเป็นหลัก นอกจากนี้จะต้องให้นักเรียนได้มีส่วนร่วมในการประชาสัมพันธ์การใช้สิทธิในการเลือกตั้ง การเผยแพร่ความรู้เรื่องประชาธิปไตยและจัดตั้งสภานักเรียนเพื่อให้นักเรียนได้มีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ ที่โรงเรียนหรือชุมชนจัดขึ้น

การวัดผลประเมินผลจะต้องใช้เครื่องมือหลาย ๆ แบบในการประเมินผลการปฏิบัติ ส่วนข้อคิดเห็นอื่น ๆ นั้น ผู้บริหารโรงเรียนจะต้องมีน้ำใจเป็นประชาธิปไตย มีความจริงใจที่จะส่งเสริมให้ท้องถิ่นได้มาใช้บริการโรงเรียนมากขึ้น สร้างความสัมพันธ์กับท้องถิ่นโดยจัดให้มีสมาคมครูและผู้ปกครอง

ying ทศน์แก้ว (2533: บทคัดย่อ) ได้ศึกษาการจัดกิจกรรมเพื่อพัฒนาประชาธิปไตยในโรงเรียนประถมศึกษา สังกัดสำนักงานการประถมศึกษาแห่งชาติ จังหวัดเพชรบุรี โดยใช้กลุ่มตัวอย่างคือ ผู้บริหารโรงเรียนประถมศึกษาและครูผู้สอนที่ได้รับมอบหมายหรือมีส่วนร่วมในการจัดกิจกรรมเพื่อพัฒนาประชาธิปไตยในโรงเรียน จำนวน 248 คน ผลการวิจัยสรุปได้ดังนี้

1. กิจกรรมเพื่อพัฒนาประชาธิปไตยในโรงเรียนประถมศึกษาที่จัดมากที่สุดคือ กิจกรรมวันสำคัญ รองลงมาคือ กิจกรรมคณะกรรมการนักเรียน และการใช้กระบวนการกลุ่มในการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนกลุ่มประสบการณ์ต่าง ๆ ส่วนกิจกรรมที่โรงเรียนจัดน้อยที่สุดคือ กิจกรรมชุมนุมต่าง ๆ

2. ในการดำเนินการจัดกิจกรรมต่าง ๆ พบว่า วิธีดำเนินการที่โรงเรียนส่วนมากใช้คือ การแบ่งนักเรียนออกเป็นกลุ่ม และการให้กลุ่มร่วมกันวางแผนการปฏิบัติงาน

3. ปัญหาที่พบในการจัดกิจกรรมเพื่อพัฒนาประชาธิปไตยในโรงเรียนประถมศึกษาอยู่ในระดับน้อยและน้อยที่สุดทุกเรื่อง

สมนึก มั่งน้อย (2539: บทคัดย่อ) ได้ศึกษาเรื่อง การรับรู้พฤติกรรมประชาธิปไตยของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 6 กรุงเทพมหานคร ผลการวิจัยพบว่า นักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 6 รับรู้พฤติกรรมประชาธิปไตยในระดับดีทุกด้าน คือ ด้านการรู้จักบทบาทและหน้าที่ของตน ด้านการยอมรับความคิดเห็นของผู้อื่น ด้านการคิดถึงประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าส่วนตน ด้านการยอมรับและเคารพในสิทธิและหน้าที่ของบุคคล ด้านการใช้ปัญญาหรือเหตุผลในการตัดสินใจ

ปัญหา และนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 6 ที่มีประสบการณ์เข้าร่วมกิจกรรมส่งเสริมพฤติกรรมประชาธิปไตยในโรงเรียนแตกต่างกัน รับรู้พฤติกรรมประชาธิปไตยของตนอยู่ในระดับดีทุกด้าน

สุนิสา เชาวน์เมธากิจ (2540: บทคัดย่อ) ได้ศึกษาการเปรียบเทียบ แนวคิดพื้นฐานเกี่ยวกับประชาธิปไตย ตามการรับรู้ของนักเรียนในระบบโรงเรียน ระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย กรุงเทพมหานคร ผลการวิจัยพบว่า นักเรียนในระบบโรงเรียนมีการรับรู้เรื่องแนวคิดพื้นฐานเกี่ยวกับประชาธิปไตยโดยภาพรวมอยู่ในระดับปานกลาง เมื่อพิจารณาว่า นักเรียนมีการรับรู้ด้านอุดมการณ์ประชาธิปไตยและด้านวิถีชีวิตประชาธิปไตย อยู่ในระดับที่ปานกลาง แต่นักเรียนมีการรับรู้ด้านรูปแบบการปกครองประชาธิปไตยอยู่ในระดับดี

สุภาพร แจ่มกระจ่าง (2542: บทคัดย่อ) ได้ทำการศึกษาเรื่อง การนำเนื้อหารัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2540 มาใช้ในการเรียนการสอนสังคมศึกษา ระดับมัธยมศึกษา ของครูสังคมศึกษาในกรุงเทพมหานคร ผลการวิจัยพบว่า ครูสังคมศึกษาส่วนใหญ่สอนเนื้อหารัฐธรรมนูญเรียงตามลำดับจากมากไปหาน้อย คือ เรื่องหน้าที่ของชนชาวไทย สิทธิเสรีภาพของชนชาวไทย และสถาบันพระมหากษัตริย์ สอนโดยเน้นประเด็นสำคัญเรื่องความสำคัญ ความหมายรัฐธรรมนูญ หน้าที่ สิทธิเสรีภาพของประชาชน และความรู้ความเข้าใจในระบบการปกครอง และสอนเนื้อหารัฐธรรมนูญโดยตรงในวิชา ส 402 สังคมศึกษา ส 306 ประเทศของเรา 4 และ ส 043 กฎหมายน่ารู้ ในหัวข้อในบทเรียนเรื่องโครงสร้างการปกครอง ประชาธิปไตย และกฎหมายน่ารู้ สอนสอดแทรกในวิชา ส 605 สังคมศึกษา ส 306 ประเทศของเรา 4 และ ส 204 ประเทศของเรา 3 ในหัวข้อในบทเรียนเรื่องการปกครอง หลักธรรมในทางพระพุทธศาสนา และ บทบาทและหน้าที่ ส่วนวิธีการสอนใช้การบรรยาย อภิปราย กรณีศึกษา กิจกรรมในห้องเรียน กิจกรรมเสริมหลักสูตร ครูส่วนใหญ่ใช้การแข่งขันตอบปัญหา การจัดนิทรรศการ และกิจกรรมรณรงค์ต่าง ๆ

2. งานวิจัยต่างประเทศ

แคโรล เคท เว็บบสเตอร์ (Carol Cate Webster, 1974: 548-A) ได้วิจัยเรื่อง "Political Socialization in India" โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาว่า การให้การเรียนรู้ทางการเมืองในโรงเรียนมัธยมศึกษา มีผลต่อเจตคติทางการเมืองของนักเรียนหรือไม่ ตัวอย่างประชากรคือนักเรียนเกรด 9 และเกรด 11 จำนวน 1,160 คน จาก 20 โรงเรียน ในเมืองนิวเดลี เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย คือ แบบสอบถาม โดยถามเกี่ยวกับความสามารถทางการเมือง ความรู้ทางการเมือง การรับรู้เกี่ยวกับบทบาทของพลเมือง ผลการวิจัยพบว่า นักเรียนเกรด 11 ที่เรียนวิชาหน้าที่พลเมือง

มา 2 ปี เมื่อเปรียบเทียบกับนักเรียนเกรด 9 ที่ไม่ได้เรียนวิชาหน้าที่พลเมือง ปรากฏว่าไม่แตกต่างกัน และเมื่อเปรียบเทียบกับนักเรียนเกรด 11 ด้วยกันที่ ไม่ได้เรียนวิชาหน้าที่พลเมือง ปรากฏว่า เจตคติทางการเมืองไม่แตกต่างกัน ผู้วิจัยสรุปว่า ประเภทของโรงเรียน สถานะทางเศรษฐกิจ และสังคม ภูมิลำเนาของบิดามารดา และสิ่งแวดล้อมของนักเรียนมีอิทธิพลต่อเจตคติทางการเมืองของนักเรียน

ในปี ค.ศ. 1976 ลี เอช อีชแมน (Lee H. Ehman) ได้วิจัยเรื่อง "An Analysis of the Effects of Qualitative and Quantitative Educational Variables Upon the Political Socialization of High School Students" การดำเนินงานวิจัยใช้กลุ่มตัวอย่างประชากรจากนักเรียนระดับมัธยมในโรงเรียนดีทรอยต์ ผลการวิจัยพบว่า นักเรียนที่เรียนในชั้นเรียนที่ไม่มีโอกาสแสดงความคิดเห็นจะมีลักษณะรับผิดชอบต่อหน้าที่พลเมืองหรือที่ความรู้ทางการเมือง ตลอดจนความร่วมมือทางการเมืองน้อยกว่านักเรียนที่เรียนในชั้นเรียนที่มีโอกาสแสดงความคิดเห็น อภิปรายในบทเรียน และยังได้กล่าวถึงนักเรียนที่ไม่มีโอกาสเรียนกับครูที่ใช้การสอนแบบสืบสอบหรือแก้ปัญหา นักเรียนจะไม่มีโอกาสแสดงความคิดเห็นถกเถียงปัญหาพร้อมกับครูหรือเพื่อน ๆ ไม่ได้แสวงหาความรู้จากแหล่งต่าง ๆ นักเรียนก็จะไม่มีลักษณะของพลเมืองดีที่สมบูรณ์ตามวิถีทางแบบประชาธิปไตยด้วย

คอตต์ เจรอม ไวท์ (Cotte Jerome White, 1977: 2036-A) ได้วิจัยเรื่อง "A Study of Democratic Sociopolitical Values among High School Students in an Urban Setting" วัตถุประสงค์ของการวิจัยเพื่อศึกษาว่า วัยรุ่นอเมริกันมีค่านิยมทางการเมืองแบบสังคมประชาธิปไตยเพียงใด เพศ อายุ เชื้อชาติ สถานภาพทางเศรษฐกิจมีอิทธิพลต่อค่านิยมทางการเมืองแบบสังคมประชาธิปไตยหรือไม่ การสอนวิชาสังคมศึกษาทำให้ความเชื่อทางสังคมวิทยาการเมืองของวัยรุ่นอเมริกันแตกต่างกันหรือไม่ ตัวอย่างประชากรเป็นนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย และโรงเรียนสาธิตของมหาวิทยาลัยฟลอริดา เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยคือ แบบวัดค่านิยมของ Allen และแบบสอบถามที่ผู้วิจัยสร้างขึ้น ผลการวิจัยพบว่า วัยรุ่นอเมริกันส่วนใหญ่มีค่านิยมแบบอนุรักษ์สังคมแบบประชาธิปไตย เพศ เชื้อชาติ สถานภาพทางเศรษฐกิจ มีอิทธิพลต่อค่านิยมทางการเมืองแบบสังคมประชาธิปไตย

เจมส์ เจสซี ปาล์มเมอร์ (James Jesse Palmer, 1986: 2182-A) ได้วิจัยเรื่อง "A Study of the Trends in Content and Methodology in the Teaching of Government in Secondary Schools in The United States, 1930 to 1980." เพื่อศึกษาแนวโน้มของเนื้อหา และวิธีการสอนการเมืองการปกครองในโรงเรียนมัธยมศึกษาในประเทศสหรัฐอเมริกา ช่วงปี ค.ศ.

1930-1980 ถึงแม้ว่าการสอนการเมืองการปกครองในช่วงเวลาดังกล่าวได้มีการเปลี่ยนแปลงเนื้อหา แต่หลักสูตรและวิธีการได้รับการเปลี่ยนแปลงเล็กน้อย ครูส่วนใหญ่ยังคงสอนเฉพาะข้อเท็จจริง และรายละเอียดเกี่ยวกับสถาบันการปกครอง ระหว่างปี ค.ศ. 1930 จุดประสงค์ของหลักสูตรวิชาสังคมศึกษา คือ การสอนค่านิยมประชาธิปไตย ช่วง ค.ศ. 1930 ได้บูรณาการเนื้อหาเกี่ยวกับหน้าที่พลเมือง การปกครองของอเมริกา และปัญหาเกี่ยวกับประชาธิปไตยไว้ในหลักสูตรช่วงปี ค.ศ. 1940-1950 ได้มุ่งสอนให้นักเรียนเป็นพลเมืองดี ความรักชาติ และฝึกให้นักเรียนได้รับประสบการณ์เกี่ยวกับการเมืองการปกครอง ช่วงปี ค.ศ. 1960-1970 ได้เน้นการสอนสังคมศึกษาแนวใหม่โดยเน้นความคิดรวบยอด หลักการ การสอนแบบสืบสอบ โดยให้ค้นพบความรู้ด้วยตนเอง เรียนโดยประสบการณ์ตรง ช่วงปี ค.ศ. 1970-1980 จุดประสงค์ของหลักสูตรสังคมศึกษาได้เน้นการสอนเพื่อความเป็นพลเมืองดี นักเรียนจะได้รับการสอนทักษะในการมีส่วนร่วมทางการเมือง และความเป็นพลเมืองดีของสังคม

ไมเคิล แฟรงค์ แอนเดอร์สัน (Michael Frank Anderson, 1997: 3077) ได้วิจัยเรื่อง Teaching the United States Constitution : Multicultural Inclusion (Citizenship, Civics) ซึ่งเป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ ได้ศึกษาองค์ประกอบหลักสูตรที่สำคัญ กลวิธีการสอนและค่านิยมที่ทำให้ผู้ทรงคุณวุฒิคำนึงถึงในการจัดการสอนรัฐธรรมนูญสหรัฐอเมริกา การผสมผสานวัฒนธรรมต้องคำนึงถึงอะไรบ้าง ข้อมูลที่เก็บได้จากการสัมภาษณ์ ของผู้คนที่เกี่ยวข้องทางวิชาการ 6 คน และเป็นผู้ทรงคุณวุฒิที่มีความรู้การผสมผสานวัฒนธรรม วิธีการสัมภาษณ์ตัวต่อตัว ผลสรุปได้ดังนี้คือ

1. การสอนเน้นประวัติอเมริกา ประวัติรัฐธรรมนูญ เน้นการวิเคราะห์ความเป็นพลเมืองดี
2. อเมริกามีความหลากหลายทางวัฒนธรรม ความเป็นพลเมืองต้องเน้นในเรื่องประวัติศาสตร์และเน้นการมีส่วนร่วมสนับสนุนที่สำคัญในเรื่องของการลงทุนในระบอบประชาธิปไตย คนที่เล่นในเรื่องการเมืองการปกครองต้องเน้นการถ่ายทอดที่เป็นสากล

บาร์บารา ลีวิก ซีเนสเทอรี (Barbara Levick, Segnatelli, 1997) ได้ทำการวิจัยเรื่อง Learning Citizenship : Intergeneration and The Role of the High School Civics Curriculum in Adolescent Efficacy ศึกษาบทบาททางการเมืองโดยผ่านการสอนความเป็นพลเมืองดีและบทบาทของผู้ปกครองที่มีอิทธิพลต่อการพัฒนาความสามารถของความเป็นพลเมืองดี ใช้ตัวอย่างประชากร 141 คู่ที่เป็นบิดามารดา และนักเรียนในโรงเรียนเคลนเบอร์รี รัฐแมริแลนด์ เป็นนักเรียนเกรด 9 ที่เรียนวิชาการเมืองการปกครองอเมริกา เครื่องมือที่ใช้คือแบบสอบถามวัดสมรรถภาพความเป็นพลเมืองดี ซึ่งรัฐแมริแลนด์เป็นรัฐเดียวในสหรัฐอเมริกาที่ได้พัฒนาแบบสอบ

มาตรฐาน แบบสำรวจทัศนคติของนักเรียนก่อน-หลังการเรียนวิชาการเมืองการปกครองอเมริกัน แบบสำรวจกิจกรรมภายในครอบครัวที่เกี่ยวกับการเมืองการปกครอง ข้อค้นพบ พบว่า หลังจากที่นักเรียนได้เรียนวิชาการเมืองการปกครองอเมริกา นักเรียนมีความเข้าใจกระบวนการทางการเมืองเพิ่มขึ้นและอยู่ในระดับที่มีประสิทธิภาพสูง

สรุปผลการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

งานวิจัยภายในประเทศ ผู้วิจัยได้รวบรวมผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับบทบาทของครูผู้สอนโดยทั่วไป และกระบวนการเรียนการสอน การจัดกิจกรรมเพื่อพัฒนาคุณลักษณะประชาธิปไตยให้กับนักเรียน ทั้งกิจกรรมการเรียนการสอนในห้องเรียนและนอกห้องเรียน ซึ่งงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับบทบาทของครูสังคมศึกษาในการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาคุณลักษณะประชาธิปไตยให้แก่นักเรียนโดยตรงนั้นยังไม่มีผู้ใดวิจัยไว้เลย ซึ่งแนวคิดของผลงานวิจัยต่าง ๆ เหล่านี้นับว่าเป็นประโยชน์และมีคุณค่าต่องานวิจัยนี้ โดยสามารถสรุปได้ดังนี้

งานวิจัยส่วนใหญ่เป็นเรื่องเกี่ยวกับการศึกษาเปรียบเทียบมโนทัศน์เกี่ยวกับประชาธิปไตย มโนทัศน์เกี่ยวกับการมีส่วนร่วมทางการเมือง ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับประชาธิปไตย บทบาทในระบอบประชาธิปไตยของครูและนักเรียน วิธีการเรียนการสอนในโรงเรียน การเรียนรู้ทางการเมือง ทัศนคติ ค่านิยมประชาธิปไตย ความสำนึกทางการเมือง ตัวแปรสำคัญที่นำมาศึกษา ได้แก่ เพศ ประเภทของโรงเรียน การอบรมเลี้ยงดู อาชีพและรายได้ของบิดามารดา ระดับชั้น อายุ ซึ่งผลการวิจัยส่วนใหญ่เป็นไปในลักษณะเหมือนกัน กล่าวคือ นักเรียนส่วนใหญ่มีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับประชาธิปไตย มีค่านิยม มีความสนใจ มีการรับรู้การมีส่วนร่วมในระบอบประชาธิปไตยมากขึ้น และกระบวนการเรียนการสอนการจัดกิจกรรม และบรรยากาศเป็นปัจจัยที่มีผลต่อความเป็นประชาธิปไตยของนักเรียน

ด้านการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนในห้องเรียน งานวิจัยส่วนใหญ่ที่พบเป็นการศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบวิธีการสอนที่พัฒนาคุณลักษณะประชาธิปไตยให้แก่นักเรียน ซึ่งผลวิจัยพบว่า กระบวนการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนที่ให้ผลดีคือกระบวนการกลุ่ม ให้นักเรียนเรียนรู้ร่วมกัน ให้นักเรียนมีส่วนร่วมในกิจกรรม

ด้านการจัดกิจกรรมเสริมหลักสูตร งานวิจัยส่วนใหญ่ที่พบคือ การศึกษาสภาพและปัญหาการจัดกิจกรรมเสริมหลักสูตร การจัดกิจกรรมเสริมหลักสูตรเพื่อส่งเสริมความเป็นพลเมืองดีในระบอบประชาธิปไตย ซึ่งผลพบว่า มีการจัดกิจกรรมเสริมหลักสูตรเพื่อส่งเสริมความเป็นพลเมืองดีในระบอบประชาธิปไตย เช่น สภานักเรียน ชุมนุม กิจกรรมบำเพ็ญประโยชน์

ลูกเสือ เนตรนารี ยุวกาชาด คณะกรรมการนักเรียน ปัญหาการจัดกิจกรรมเสริมหลักสูตร คือ ขาดงบประมาณ ขาดประสบการณ์ ไม่มีเวลาพอในการจัดกิจกรรม

งานวิจัยในต่างประเทศ งานวิจัยส่วนใหญ่ที่พบคือ เป็นการศึกษาเกี่ยวกับการจัดกิจกรรมการเรียนการสอน เนื้อหา และวิธีการสอนการเมืองการปกครอง ค่านิยมทางการเมือง การเรียนรู้ทางการเมือง โดยพบว่า มีการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนที่ให้นักเรียนมีประสบการณ์โดยตรง มีการบูรณาการเนื้อหาความเป็นพลเมือง การเมืองการปกครองไว้ในหลักสูตรสังคมศึกษา ใช้วิธีสอนเน้นความคิดรวบยอด การสอนให้นักเรียนค้นพบความรู้ด้วยตนเอง ให้นักเรียนมีโอกาสแสดงความคิดเห็น และพบว่า ประเภทของโรงเรียน เพศ เชื้อชาติ สถานภาพทางเศรษฐกิจ สภาพแวดล้อมของนักเรียน มีอิทธิพลต่อเจตคติทางการเมืองของนักเรียน และนักเรียนที่ได้รับการสอนทักษะในการมีส่วนร่วมทางการเมือง และความเป็นพลเมืองดีของสังคม จะมีความเข้าใจกระบวนการเมืองเพิ่มขึ้น และอยู่ในระดับที่มีประสิทธิภาพสูง